

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 59

(18646)

2015 чылдың
июнь 2
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнү-биле!

Кызылдың № 5 школа-гимназиязының «Радость» бөлүү.

А. АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруу.

Байыр чедиришкinnerи

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!
Делегейниң чаштар камгалалының хүнү-
силерге байыр чедирип тур мен. Бо
бистиң шуптувуска билдингир болгаш
байырлал-дыр, чүге дээрге боттары-
бир шаанда чаш уруглар чораан, оон
келгеш, боттарывыстың ажы-төлүвүстү
ргенивистен биске кайы хире улуг
шкүнү оларның шаңнаарын, оларга
хире улуг дузаның херегин билир бис.
Иң республикага уруг бүрүзү кайы-
деде кижі бүрүзүңе эң эргим чораан,
ингаш өзүп оор салгалга хумагалыг
арылгавыс салгалдан салгалче дамчып
орар. Төрүттүнүп турар уругларның
ың талазы-биле чуртта мурнакчы бо-
уларывыс таварылга эвес.
Эг-бүлө бүрүзүңе — дээди эртемниг
ен эвээш эвес уруг» деп губернатор
вилелиниң ажилдап эгелээнин билир
р, оон дузазы-биле уругларга чүгле

тодаргай дээди эртем чедип алырынга, амы-
дыралче киреринге дузалаар эвес, уруглар
садында назы-хардан диплом камгалаарын-
га чедир хевириниң доктаамал ажилдаар
системазын тургузар сорулгалыг бис.

Бистиң ажы-төлүвүстүң чаш назыны
аас-кежиктиг болзун дээш сөөлгү элээн
каш чылдарның дургузунда хөйүнү кылган
бис. Ол дээрге он-он уруглар садтары
болгаш школалар, спорт залдары болгаш
бассейнниг болгаш футбол шөлдүг улуг-улуг
комплекс-тер-дир. 2014 чылда ажиттыг
Президентиниң кадет училищезиниң үнези
аажок улуг, ол чүгле билиглер бээр эвес, эки
чүүлдерге кижизидер дээди шынарлыг шко-
ла болур. Тодаргайлаарга, бо хүнде бистиң
кылып, тургузуп турар бүгү чүүлдеривис
оларга, бистиң ажы-төлүвүске, Тываның
болгаш Россияның келир үезинге кылдынып
турар чүүлдер-дир.

Ынчалза-даа кылыр ажилдарывыс оон-

силерге эң эргим, эң чараш болгаш эң та-
лантылыг кижі дээрзин база катап чугаалап
кааңар.

Уруглар камгалалының хүнү — улуг улус-
ка, чүнүң-даа мурнунда, уругларның чырык
черге чурттаары дээш, бодунуң бодалын
хостуг илередиринге, эртем чедип алырынга,
дыштанылганынга, уругларның кадык-чаагай
чоруунга кандыг-даа удур, дерзии аажылал-
дар турбазын дээш уругларның эргелеринде
айткан сагындырыг, негелде-дир.

даа хөй, хол салдынмай ажилдаар ужуруг
бис.

Хөй уруглуг өг-бүлелерге, а ол ышкаш
азыранды уругларынга ада-ие апарган
өг-бүлелерге онза өөрүп четтиришкinnerи
илердип тур бис. Тыва чоннуң кайгамчык
чаңчылын — хөй уруглуг өг-бүлелерлиг бо-
лур чаңчылын олар үргүлчүлөп турар, ындыг
өг-бүлелерде күш-ажылга ынакшылды, улуг-
ларга хүндүткелди, харысалгалыг чорукка
болгаш ниитилелге чурттап билиринге, аңаа
эң улуг ажыкты чедиреринге өөредип турар.

Эргим өңүктөр! Силерниң аал-
ораныңарга чөпшээржилге болгаш ынак-
шыл кезээде турар болзун! Силерге аас-
кежиин, быжыг кадыкшылды болгаш чаагай
чүүлдерни күзедим! А уругларга — Уруглар
камгалалының хүнүнде эгелээр чайгы дыш-
танылганы кайгамчык болурун, тергиин эки
сеткил-хөөннү күзедим!

Тываның Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Бичии кижилер бистерге бүрүнү-биле
идеип, улуг улустуң сагыш човаашкынынга
ынанып, манап турарлар. Ынчангаш моон-
даа соңгаар бистиң уругларывыс каш чыл-
дар эртерге-даа, чашкы үелерин аас-кежик-
тиг хүлүмзүрүг-биле сактып чорзуннар дээш
бүгү күжүвүстү берээлиңер! Байырлал-биле!

Светлана АРАКЧАА,

Уругларның эргелериниң талазы-
биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг
төлээзи.

ДАА КОЖУУННУҢ 250 ЧЫЛЫН ДЕМДЕГЛЭЭР

2015 чылда Тываның эң
улуг кожууннарының бирээзи
— Чөөн-Хемчиктин юбилейин
демдеглээринге белеткенип
турар.

Республикага улуг ужу-дуза-
лыг ол болушкунга белеткелдин
планын Тываның Чазаа бадылаан.
250 чыл бурунгаар ат-сурагыг Даа
кожуун деп ат-биле тургустунган
ол девискээр төөгүлүг болууш-
куннары-биле болгаш Тываның
күрүне болуп тургустунарынга улуг
рольду ойнаан кижилери-биле
сурагжаан.

Тываның барыын талазын-
да төрөл бөлүктөрнүң болгаш
аймактарның хөй кезиин каттыш-
тырган Даа кожуун XX чүс чылдың
эгезинде Урянхай крайның (Ты-
ваны ынчан ынчаар адап турган)
политиктиг төвү апарган болгаш
Цин чагыргазының адаанга турган
тываларның бот-догуннаашкынче
шимчээшкinnerи херек кырында
баштай берген. Ынчан оон чагы-
рыкчызы Монгуш Буян-Бадыргы
тыва чонну Россия-биле протек-
торат хевирлиг чоокшулаштырган,
оон соонда бот-догуннаан Тыва
Арат Республиканы тургускан.

Буян-Бадыргы ол республи-
каның баштайгы удуртукчузу тур-
ган. Тыва күрүнениң төөгүлүг
үндезилекчизинге тураскаалды
республиканың найысылалы Кы-
зыл хоорайга бо хүннерде тургус-
кан.

1929 чылда Чөөн-Хемчик ра-
йон кылдыр эде адаттыгана Даа
кожуун бодунуң чонунуң болгаш
амгы Тываның салым-хуузуңга
салдар чедирер эвээш эвес ки-
жилерни ам-даа өстүрер деп,
Тываның Баштыңы Шолбан Ка-
ра-оол демдеглээн. «Тываның
баштайгы Чазак Даргаларының
бирээзи Сат Чүрмит-Дажы база
ол чер чурттуг. Россияның кам-
галал сайыды Сергей Шойгу
совет Тываның үезинде Чөөн-
Хемчикке төрүттүнген, ол ышкаш
культураның болгаш уран чүүлдүң
Россия болгаш делегей деңнелдиг
ажылдакчылары, спортчулар база
моон хөйү-биле үнгеннер» — деп,
Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Республиканың Чазааның ба-
дылааны бо чылдың июль 23-
25-те болуп эртер байырлалга
белеткелдин планынга дүүштүр
улуг хемчээлдиг ажилдарны
баш удур кылыры көрдүнген.
Аңаа кожуунуң социал болгаш
бүдүрүлгө объектилеринге, орук
инфраструктуразынга септелге,
чаартылга болгаш тудуг ажилда-
рын кылыр.

Бистиң корр.

ХАКАСИЯДАН ЧАГАА

Хакасия Республиканың Чазаандан Тываның чурттакчыларына болгаш республика Баштыңы Шолбан Кара-оолга өрт айыыл-халавының уржуктарын чайладырынга дуза, деткимче дээш өөрүп четтиргенин илереткен албан-езуунуң чагаазын Хакасияның Чазаның даргазы Виктор Зимин чоруткан.

Апрель 12-де Хакасияга болган өрт айыыл-халавынга 1,3 муң бажыңнар өрттенген 4694 кижичаглак чок арткан, 34 кижичагы тынындан чарылган. Айыыл-халап болган хүнден эгелээш-ле Тыва кады-кожа, акы-дунма хакас чонга дузаны чыып эгелей берген. Апрель 13-те гумани-

тарлыг дуза-деткимче кылдыр Тывадан идик-хеп, аш-чем, эт-сеп, чоорган, сырткы дээрн ышкыш чугула херек чүүлдер кээп эгелээш. 867731 рубльди шилчиткен. Тывага ачы-дуза чедирилгезинин агар санын ажиткан. Олче бөгүндаа шилчилгелер чоруп турар. ТР-ниң Күш-ажыл яамызының дыңнатканы-биле, ооң мурнунда чоруткан акша-төгериктен аңгыда, ам база 1 млн. рубль чыгдырган. Мал-маган естүрүп турар малчыннарга болгаш фермерлерге Шолбан Кара-оол өртке когарааннарга мал-маганының дуюн тургузуп алырынга Тыва 2 млн. рубльди чыып бээрден аңгыда, 500 баш хойну халаска Хакасияже чорудуп берген.

Үлгедиг болгаш яла

БЮДЖЕТ АКШАЗЫН ООРЛААННАРНЫ...

2013 чылдың күзүндө Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Би-Хем кожуунуң чагыргазының ажилынга хамаарыштыр хыналда чорударын негезен.

Ол албан-хүлээлге хыналдазын чер шимчээшкенин үезинде Туран хоорайга когараан чуртталга бажыңнарының септелгезинге тускайлаан бюджет акша-хөреңгизин оорлааны-биле холбаштыр кылган. Ол акшаны РФ-тиң Чазааның курлавыр фондузундан регион яамызының муниципалдыг тургузуглар-биле чарган керээзин езуугаар тускайлаан. Тываның Баштыңы ынчан үрелген бажыңнарны септээринге болгаш объектилерниң чер шимчээшкенин туруштуг чоруун бедидеринге акша-хөреңгини көрдүнгенин езуугаар шын чарыгдарын негеп турган дээрзин сагындыраал.

«Федералдыг курлавыр фондузундан келген акша-хөреңгиниң чарыгдалының көскү болурун чедип алырын база ол ажил муниципалитеттерниң деңнелинге кайы хире чөптүг болгаш шын күөсеттинип турарын хынаарын негеп тур мен» — деп, ийи чыл бурунгаар Шолбан Кара-оол медеглеп турган. Ол акша-хөреңгини Москвага камгалаары дээш, Чазак Москвага улуг ажилды кылып келген дээрзин ол айткан, «кандыг-бир кижини байып алзын дээш ажилдавайн турган бис, бир эвес албан-дужаалдыг кижилерни акша оорлаанынга киришкенин суд бадыткаар болза, олар хоойлу мурнунга харылаар апар» — деп демдеглээн.

2015 чылдың май 27-де Россияның Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң парлалга албаны Би-Хем районда акша-хөреңгини оорлаан чорукка хамаарыштыр албан-езуунуң дыңнадыын кылган. Ында РФ-тиң Чазааның Курлавыр фондузундан келген бюджет акша-хөреңгизин оорлаанының дугайында кеземче херээн суд сайгарып дооскан дээрзин дыңнаткан. Чер шимчээшкенин уржуунда Туран хоорайга когараан хей квартиралыг ийи чуртталга бажыңыга септелге ажилдарын чорудары-биле Россия

Федерациязының Чазааның курлавыр фондузундан тускайлаан бюджет акша-хөреңгизин оорлаанының фактызы илеретинген.

Баштайгы истелгеден илерээни болза, «Пчелка» КХН-ниң чингине директору Ирина Пухова дээрзи Би-Хем кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы турган Роман Васильев-биле болгаш «Тепловик» МУБ-туң удуртукчузу Михаил Доронин-биле сүлчээлешкеш, Туранда 2011 чылда күштүг чер шимчээшкенин когараан хей квартиралыг ийи бажыңны септээринге тускайлаан 2 млн. 27 муң рубльди оорлаарының аргазын тыпканнар.

Ийи чуртталга бажыңының септелгезин кылып чорударының сметазын тургузуп тургаш, Пухова септелге өрттөн улгаттырган, кылдырган ажилдарның меге тургустунган актызын болгаш объектини хүлээп алышкын комиссиязының актызын бадылаан. Сметада көрдүнген-даа болза, херек кырында кылдырмаан ажилдарны чажыраары-биле КХН-ниң ол удуртукчузу республика даштындан бригада эккелгеш, чер шимчээшкенин когараан ийи бажыңга үүрмек септелге кылдыртып каан.

Би-Хемниң район суду Роман Васильевти болгаш Михаил Доронинни РФ-тиң КК-зиниң 33 чүүлүнүң 5 кезээ-биле, 159 чүүлүнүң 4 кезээ-биле (бузурукчу чорук дээш) 3 чыл хуусаада хосталгазын кызып, шенелдеге шийткен. Оон аңгыда судтуң шийтпирин езуугаар Роман Васильевтин муниципалдыг албанының дээди, кол, башкарыкчы болгаш улуг албан-дужаалдарга ажилдаар эргезин 3 чыл хуусаада казаан.

Кызылдың район суду «Пчелка» КХН-ниң чингине директору Ирина Пухованы РФ-тиң КК-зиниң 33 чүүлүнүң 5 кезээ-биле, 159 чүүлүнүң 4 кезээ-биле (бузурукчу чорук дээш) 4 чылда хосталгазын кызып, шенелдеге шийткен болгаш 300 муң рубль түңге торгаан база күрүнеге 2 млн. 27 муң рубльди эгидер кылдыр шийткен.

Россияның Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң парлалга албанының медеэлериинден.

БАНК-БИЛЕ ДУГУРЖУЛГА

«Россияның Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле банкызы» (МСП Банк) база Тываның Чазаа кады ажилдажылга дугайында чөпшээржилгени чарган.

Май 28-те Москвага республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол болгаш банкының баштаар чериниң даргазы Сергей Крюков документиге атты салганнар.

Чөпшээржилгеде биче болгаш ортумак бизнеске чээлини калбартыры, чээлиниң чедимчелин хандыраы, электри камналгазының база экономика адырынга инновациялыг болгаш бедик үрөтүнелдиг бүдүрүлгелерни тургузар талазы-биле инвестиция төлевилелдерин боттандыраы көрдүнгөн. Чөпшээржилгеде даянып, биче

болгаш ортумак бизнестин сайзыралын деткиириниң тускай программаларын, тодаргай төлевилелдерин ажилдап кылырын планнап турар.

МСП Банкының чээли программаларын болгаш бизнеске саң-хөө талазы-биле дуза көргүзериниң Тывада бар механизмдерин каттыштыргаш, республикага сайгарлыкчы чорукту деткиириниң инфраструктуразын сайзырадырын ийи тала дугурушкан. Ол сорулгаларның кызыгаарында лизинг болгаш факторинг компанияларын, магадылал фондуларын болгаш МСП Банкының субъектилеринге дуза көргүзер фондуларын, бизнес-инкубаторларны, венчур фондуларын, чээли кооперативтерин болгаш өске-даа кезектерни тургузарын баш бурунгаар көрүп каан.

Тываның экономика са-

йыды Елена Каратаева дыңнатканы-биле, «ТР-ниң банкызы» ААН АБ-ни чээл бээр талазы-биле регионал партнер кылдыр тодарадыр гуржулга чугаалажышкын чадазында, чөпшээржилге төлевилелин белеткеп туруда, МСП Банкының улуттагы-биле чедип алдын Оон аңгыда «Россияның Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткиириниң банкы» биле эштежилге регион Сайгарлыкчы чорукту деткиириниң фондунуң чыгынын сайгарып көрүп турар. МСП Банкының чээли шугумнаа ажитканы-биле ооң чээлиниң чедимчелиг болур деп, экономика яамызы тодаргайлаан ооң эң биче салыы 13,45 хуу, өске саң-хөө албан черлери өртектеринден барык-ла катап чийк болур.

Полицияның ажил-чорудулгазы

ЧҮГҮРҮКТҮҢ ХЕРЭЭ

Дамчыыр чугаа — далай чалгыы. Чүгүрүк аъттар оорлап, ээлери танывазын дээш, оларның чүзүнүн өскертир будуп, чарыштарга безин кириштирип турган «кайгалдарны» Кызыл кожуунуң шагдаалары истеп тыпкан деп чугаа дыңнааш, дыка сонуургаан мен.

2015 чылдың март 9-туң хүнүндө эртенгенин 8 шак үезинде Монгуштун телефону медеэлэй берген. Оңгача деп черде ооң аалында чылгычызы долгап турар болган. Чылгычызы мындыг эрте телефоннап турарын бодаарга, бир-ле чүүл болганын Монгуш эндевээн боор оң. «Бора аътты эрткен дүне оорлап алгаш барганы бо эртен 6 шакта билдинди» — деп, чылгычызы дыңнаткан. Бора аът дээрже Монгуштун чарыштарга салыр чүгүрүк аьды. Аът чарыштарына каш удаа эртип кээп турган база бир кончуг чүгүрүк аьдын үш чыл бурунгаар оорлаткан болгаш, мээң чүгүрүк аъттарымыны оорлаар кижилер тыттып келген-дир деп-даа ол ынчан бодаан чыгы. Оорлаткан бора аъттың ээзи эштери-биле кады Оңгачада аалынга машиналыг халдып келгеш, ис кезип көөрге, аьдының-даа, оорларның-даа истери черде илдең болган. Аъттың изиниң аайы-биле истеп чоруп кааннар. Истер оларны Кур-Чер суурже кирип келген. Аьдын оорлаткан дугайында муниципалдар аразының «Кызыл» иштики херектер эргелелинге Монгуш дыңнаткан.

Бора аъттың ээзиниң дыңнады-биле истелге чорудуп эгелээш полиция ажилдакчылары аътты канчаар оорлаанын тодараткаш, аъттың бодун Кур-Чер суурдан ырак эвесе ыяштар аразындан тыпкан. Аътты ыяшта баглап каан болган.

Монгуштун чүгүрүк Боралазын Кур-Чер суурнуң чурттакчызы Саая дээрзи Кызыл хоорайда чурттап турар эжи Шолбан-биле кады оорлаан болган. Оларның кайызын-даа тудуп хоругдааш, ол дугайында протоколдарны март 11-де 10-11 шактар үезинде тургускан. Иелдирзин ол-ла хүн байысаан. Оларның өчүүн

езуугаар алырга мындыг:

2015 чылдың март 8, байырлал хүнүндө, дүш үезинде Саая пиво ижип ора, бажында эът чок, төрөл дунмалары биле ооң бодунуң ижер-чири төнер чыгаанын бодап келгеш, эът тывар деп шийтпирлеп алган. Ол аразында ооң Кызыл хоорайда чурттап турар өңнүү Шолбан база телефоннап, Март 8 байырлалының хүнүндө аалдап чеде бээрин дыңнаткан. Кызыл хоорай биле Кур-Чер суур аразы ырак эвес — эжи Шолбан удаатпаанда чедип келген. Эжишкелер аразында аар-саар чүүлдер чугаалажып орда, орайтап, кежээкиниң 8 шак чеде берген. Оңгача деп черде аъттар азырап, өстүрүп турар Монгуштун аалындан аът оорлап алырын Саая саналдаан. Баштай дээрзезинде Шолбан ынаваан, ынчалза-даа удаваанда чөпшээржилкен, чүге дээрже мындыг «берге» херекке эжи Сааяга дузалавайн, кымга дузалаар боор. Караңгылай бээрже эжишкелер Кызыл — Эрзин автомобиль оруунче үнгеш, машина дозуп олурупкаш, Оңгачада Монгуштун аалының дужунга дүшкеннер.

Монгуштун аалынга эжишкелер дүнекиниң 10 шак үезинде кылаштажып чедип кээрже, ээн-биле демей болган. «Хөг» дээр ыт безин чок. Бажыңның соңгалары караңгы, үнер-кирер кижилер-даа көзүлбес, аалдың ээлери өлүг уйгу-биле удаан дег. Саая эжи Шолбаны сарай чанынга кедеге тургузуп кааш, боду сиген кажаазының иштинче кире бээрже, эзерлиг аът турган. Саая аъттың дынын чешкеш, кажаа иштинден чедип үндүрүп келген. Аъттың эзериниң колун-кирмин дыңзыды тырткаш, оорлар аътка ушкажыпкаш, Кур-Чер суурже чорупканнар. Чүге-ле ийик, эжишкелер аътты ол-ла дораан сога бербээн. Кажая иштинге тургузу баглап каан. Эртенінде Шолбан Кызылче чана берген. Аъттың ээлери-биле полиция ажилдакчылары оорлаткан аътты дилеп турарын билеп кааш, март 9-туң хүнүндө, кежээ ону Саая дээрзи салып чорудупкан.

Саая биле Шолбан эжишкелер — ооң мурнунда биче кеземче херектеринге онаа чораан кижилер. Шолбан дээр наркотиктиг бүдүмелдер шажап чорааны дээш, 2012 чыл Кемерово областың Анжер Судженск хоорайның суду шийтпире-биле 3 чыл хуусаа казыттырып шийттирип турган. Ооң эжи Саая оор кем-хереки киришкени дээш, 2 чылга чыгдала берген. Оңгача 2011 чылда шийттирелдеде.

Оорларның өчүктеринде аразында дүүшпес, харын-даа чыгдала берген. Бирээде, Шолбан Март 8 байырлалының үезинде Кур-Чер суурга чеде берген. Оордан өске чүнү-даа кылбаан. Ийиде, аътты чүге албан-биле Март 8 байырлалының үезинде оорлааныл? Монгуштун чылгычылары Март 8-ти байырлап кичээнгеи кошкай бээрин эндевээни ол бе? Шынап-ла харылаан март 8-9 дүнезинде оларны «кичээнгеи кошкай берген» чыгы де! Оорлар Оңгачада аалдап чеде бээрже, эзер ыт, чөдүр кижичок болган болгай. Бо кижичок бодаарга, чарыштарга ат-сура үнген чүгүрүк аътты карак олдер кадарар ужурлуг болгу дег.

Аът оорунуң истелгезин чорудуп турган истекчи, полицияның капитаны Ш. Монгуштун дыңнатканы-биле алырга, Саая биле Шолбан олар Монгуштун Хакасиядан садып эккелген чүгүрүк уксааның 2 харлыг аьдын 3 чыл бурунгаар оорлаанынга баа киришкен болган. Аныяк аътты оорлап алган кижилер ону сооп пайн, 3 чыл дургузунда чажырып азырап, Тывадан дашкаар девискээрлерге өске чүгүрүк аъттарга солуп алып аргазын дилеп турганнар. Аъттарны өчүн өскертир будуп, чарыштарга кириштирип турганын истекчи бадыткавады. Бо оор херекке онааштыр истелге херээ ажиттынмаан, чүге дээрже Монгуш хомудал билдиришкенин истелге органның биживейн барган. Мындыг «кээргээчел» чоруктар оорларның оруун ажаларттырып каап турары чугаажык.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДАРГАЗЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың республика бюджетиниң 2014 чылда күүселдезиниң дугайында чыл отчедунуң талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннары эрттирериниң дугайында
2015 чылдың июнь 1 №400

1999 чылдың октябрь 6-да Россия Федерациязының субъектилеринде күрүне эр-чегиргазының хоойлужу-луга (төлээлжилге) бол-гаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити прин-циптериниң дугайында» №184-ХК Федералдыг хоойлунуң 13 чүүлүнүн 6 кеззэнге база 10 чылдың ноябрь 2-де Тыва Республикага бюджет чорудулгазының дугайында» 139 ДХ-1 Хоойлузунуң 20 чүүлүгү дүүштүр:

1. «Тыва Республиканың республика бюджетиниң 2014 чылда күүселдезиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин Тыва Республиканың Дээди Хура-ны (парламентизиниң) сайга-ла чугаалажыр кылдыр хүлээп ыр.

2. Тыва Республиканың Дээ-ди Хуралының (парламенти-зиниң) Саң-хөө, экономика, инвестиция политиказы бол-гаш сайгарлыкчы чорук тала-зы-биле комитети (А.Х. Донгак) Тыва Республиканың респу-блика бюджетиниң 2014 чыл-да күүселдезиниң дугайында

да чыл отчедунуң хөй-ниити дыңнаашкыннарын 2015 чыл-дың июнь 10-да 10.00 шакта чаңчылчаан тыва культу-ра-ны болгаш ус-шевер чорукту сайзырадырының төвүнге орга-низастаар болгаш эрттирер.

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламен-тизиниң) Аппарадының инфор-мация-анализ эргелели (Ю.К. Дарбаа) бо айтышкынны болгаш Тыва Республиканың республика бюджетиниң 2014 чылда күүселдезиниң дугайында чыл отчедун Тыва Республиканың «Интернет» телекоммуникация четки-зинде албан-езузуң (Gov. tyva.ru) сайтызынга болгаш Тыва Республиканың Дээди Хура-ны (парламентизиниң) сайтызынга парлаар.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парла-ментизиниң) комитетте-ри 2014 чылда республика бюджетиниң күүселдезиниң талазы-биле саналдарны бол-гаш сүмелерни 2015 чылдың июнь 8-ке чедир хуусаада Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң)

Саң-хөө, экономика, инвести-ция политиказы болгаш сайгар-лыкчы чорук талазы-биле коми-тединче кириер.

5. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парла-ментизиниң) Саң-хөө, эконо-мика, инвестиция политиказы болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитети (А.Х. Донгак) «Тыва Республиканың республика бюджетиниң 2014 чылда күүселдезиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин экс-пертиза кылыры-биле болгаш түңнел тургузары-биле Тыва Республиканың Саналга пала-тазынче чорудар.

6. Бо айтышкынның күү-селдезинге контролду Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизиниң) Саң-хөө, экономика, инвести-ция политиказы болгаш сай-гарлыкчы чорук талазы-биле комитетиниң даргазы А.Х. Дон-гакка дагзыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. ДАВАА.

ЧОГААЛЧЫЛАР ХУРАЛЫНДАН

Май 23-те Тываның чогаалчылар эвилелиниң ийги ному – «Даң хаязында амыдыралдың агымы» деп тоо-жузу — парлагда. Ол долузу-биле чечен чогаал негелделеринге дүгжүп турар уран-чечен, байлак дылдыг.

Орлан Мандат-оол Барыын-Хемчик кожуунда «Ма-жалык» деп хоочун чечен чо-гаал каттыжышкынының хөй чылда кежигүнү болуп келген. Ол 2011 чылда «Авам чурту – Алаш хемим» деп шүлүктөр чыындызын, ооң соонда «20 вектин кижизи» деп барым-даалыг тоожу кирген болгаш шүлүктөрлиг номун үндүрген. Байлак амыдыралчы дуржулга-лыг чогаалчы бодунуң бижээн шүлүктөринге төрзэн черин, төрөл чонун алган, өскелерге демейлешпес аян-хөөнү ты-варын оралдажып, чогаалдыкчы ажылының түңнелдерин ном-чукчуга бараалгаткан.

Аныяк автор Альберт Маа-дыр-оол төрзэн чер, ава, ынак-шыл дугайында шүлүктөрүн республика солуннарынга парладып турган. Ооң «Улуг-Хем» сеткүүлге үнген бөлүк шүлүктери номчукчуларның со-нуургалын чаалап алган. Уда-вас авторнуң баштайгы ному чырыкче үнер.

Ээлчеглиг хуралдың кир-жикчилери Чогаалчылар эвилелиниң чылдың бирги чартыында эрттирген номчук-чулар-биле ужуражылгаларын болгаш өске-даа ажил-чорудулгазын моон-даа соңгаар калбартыры-биле чылдың

салымнын бадыйтаан. Амгы үеде Александр Ондарның ийги ному – «Даң хаязында амыдыралдың агымы» деп тоо-жузу — парлагда. Ол долузу-биле чечен чогаал негелделеринге дүгжүп турар уран-чечен, байлак дылдыг.

Орлан Мандат-оол Барыын-Хемчик кожуунда «Ма-жалык» деп хоочун чечен чо-гаал каттыжышкынының хөй чылда кежигүнү болуп келген. Ол 2011 чылда «Авам чурту – Алаш хемим» деп шүлүктөр чыындызын, ооң соонда «20 вектин кижизи» деп барым-даалыг тоожу кирген болгаш шүлүктөрлиг номун үндүрген. Байлак амыдыралчы дуржулга-лыг чогаалчы бодунуң бижээн шүлүктөринге төрзэн черин, төрөл чонун алган, өскелерге демейлешпес аян-хөөнү ты-варын оралдажып, чогаалдыкчы ажылының түңнелдерин ном-чукчуга бараалгаткан.

Ээлчеглиг хуралдың кир-жикчилери Чогаалчылар эвилелиниң чылдың бирги чартыында эрттирген номчук-чулар-биле ужуражылгаларын болгаш өске-даа ажил-чорудулгазын моон-даа соңгаар калбартыры-биле чылдың

Хемчик-биле Чылгычы Ондар, Бай-Тайга-биле Артур Хертек, Бии-Хем-биле Меңги Ооржак, Улуг-Хем-биле Александр Он-дар харылзаа тутар харысал-ганы хүлээп алганнар. Арткан кожууннарже база үнүүшкүннер болур. Ук ажил кожуун, суму ча-гыргаларының даргаларының, чоннуң иделкейинден база ха-мааржыр дээрзи билдингир.

Чоннуң сагыш-сеткил куль-туразының сайзыралынга уран чогаалдың салдары улуг. Ын-чанга Россияда чарлаттыгган Чогаал чылында уран сөске ту-раскааткан хемчеглерни элбээ-биле эрттирери күзөнчиг.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың прокуратуразында

ЭХ, ОРУКТАР, ОРУКТАР...

Автомобиль оруктарын ажаап-тежээп турарында, ооң иштинде күрүне болгаш муниципалдыг керээлерниң күүселдезинге хамаарыш-тыр бүрүн эргелерниң ажил-чорудулгазының хынал-дазының түңнелдериниң дугайында айтырыгны Тыва Республиканың прокуратура-зынга чугаалашкан.

Тыва Республиканың проку-ратуразының ол коллегиязының болурунун мурнунда күрүне эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш оларның чагыргазында албан черлериниң автомобиль оруктарын ажаап-тежээп ту-рарында, ооң иштинде күрүне керээлериниң күүселдезиниң талазы-биле бүрүн эргелерин канчаар күүседип турарында хы-налданы эрттирген.

Хыналда 113 хажыдышкын-ны илереткен, оларның 36-зын-га хамаарыштыр четпестерни чайладырының дугайында не-гелдени, бир удурланышкын-ны кириген, административтиг чурум хажыдышкынының дугайында алды херекти оттурган. Судтарже 14 негелде билди-ришкиннерни кириген.

Муниципалдыг деңнелдин нормативтиг эрге-хоойлу ак-тыларында автомобиль орук-тарын ажаап-тежээри-биле холбашкан харылзааларның эрге-хоойлу башкарылгазы чок болган. Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Тожу, Тес-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл районнарының болгаш Кызыл хоорайның прокурорлары, Кы-зылдың районнар аразының прокурору тус чер уjur-дуза-лыг автомобиль оруктарының даңзызын, оларны ажаап-тежээриниң болгаш септээриниң чурумун бадылаарының тала-зы-биле хүлээлгезинге тус чер бот-башкарылга органнарының албан-дужаалдыг кижилериниң тоомча чок чоруун айытканнар. Олар аңаа хамаарыштыр 21 негелдени кириген. Улуг-Хем болгаш Таңды районнарының прокурорлары муниципалдыг тургузулгаларының баштыңнарынче медээлерни кириген.

Оруктарны ажаап-тежээ-ринге хамаарыштыр эрге-хоойлу харылзааларында байдал чогумчалыг эвес дээрзин хыналдаларның түңнелдери бадыйтаан. Ол хажыдышкыннарының хөй бо-луп турар чылдагааны — регион болгаш муниципалдыг деңнелге орук ажил-чорудулгазын чедир акшаландырбайн турары. Чи-жээ, 2014 чылда республика бюджетинге 852 млн. рубльди көрүп каан болза, херек кырында 647 млн. рубльге акшалан-дырган.

Автомобиль оруктарының участоктарында күрүне бүрүт-келин эртип алыры нарын айтырыг болуп арттышаан. Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары 105 авто-мобиль оруктарының чүгле 22-зин доктааттыгган чурум езугаар бүрүткедип алган, ону бүрүткетпээни дээрже «Шимче-вес өнчү-хөреңги болгаш ону садып-сайгарар эргелерниң күрүне бүрүткелиниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң негелделерин күүсетпейн ту-рары болур. Ооң-биле черге-лешти республиканың күрүне өнчүзү кылдыр дамчыткан 18 регион болгаш 56 муниципал-дыг оруктарның документиле-ри чок; чер участогун хуусаа чок доктаамал ажыглаар эр-

гени бүрүткедип албаан, Тыва Республиканың өнчү эргези болгаш «Тыва Республиканың автомобиль оруктарының эргелели» күрүнениң казна ал-бан чериниң оперативтиг башкарылга чорудар эргези чок. Эрге-хоойлу үндезини бо-луп турарында автомобиль оруктарының дугайында медээ-лер күрүнениң өнчү-хөреңги даңзызында киригнмээн.

Ындыг хевирлиг хажыдыш-кыннары Бай-Тайга, Каа-Хем, Өвүр, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Тожу, Тес-Хем, Улуг-Хем болгаш Чеди-Хөл кожууннарының прокурорла-ры илереткен.

Республиканың күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнары оруктар-ны ажылгалга кириген хүнден үжен хонуктуң дургузунда ре-гион болгаш муниципалдыг ав-томобиль оруктарының дугайында медээлерни автомобиль оруктарының Чаңгыс аай күрүне даңзызынче киригериниң дугайында негелдени кичээнге албайн турар.

Хыналда үезинде Тываав-тооруктуң болдурганы бир ха-жыдышкыны илереткен. Дус-Хөлче баар орукту чөпшээрел документациязы чокта ту-дуп дооскан. Эрткен чылдың июнь 20-де хүлээп алышкын комиссиязының тургускан акты-зын езугаар алырга, автомобиль оруунуң ол участогун хүлээп ал-ган деп турар, херек кырында Таңды кожуунуң чагыргазының тудуг, чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларының кол спе-циализи орукту тударының чөпшээрелин чүглө 2014 чылдың июль 14-те, бир ай эрткенде, берген. Ол ышкаш Тываавтоорук автомобиль оруктарын болгаш оларның участоктарын ажылгал-че кирип тура, күрүнениң тудуг хайгаарал органының түңнелин албас чорукту болдуруп, Рос-сия Федерациязының Хоорай тудушкун кодекзин хажыдып турарын хыналда илереткен.

Прокурор хайгааралы «Күрү-не болгаш муниципалдыг херег-лелдерни хандылары-биле ба-рааннар садар, ажилдар кылыр, ачы-дуза чедирер ажилдарга ке-рээ системазының дугайында» Федералдыг хоойлунуң хажы-дышкыны негелдеп турарын илереткен. Немелде дугуржул-галарны шын эвес чараларының, садып алышкынга керээ чарык-чызын тодарадыр арганы шын эвес тып турарының, муниципал-дыг деңнелде чагыкчыларның садып алышкыннарының план-графиктерин албан-езузуңуң сайтызынга кириер хүлээлгезин хажытканының фактылары иле-реттинген. Ындыг фактылар-биле холбаштыр административтиг херектерни республика прокурорунуң бирги оралакчызы, Бай-Тайга болгаш Чөөн-Хемчик районнарының прокурорлары от-турган, оларны монополияга удур органнар сайгарып турар.

Республика прокуратура-зының коллегиязынга автомо-биль оруктарын ажаап-тежээп турарында, ооң иштинде күрүне керээлериниң күүселдезинге прокурор хайгааралының идеп-кейлиг болгаш дээштиг чоруун бедидериниң талазы-биле шиит-пирни хүлээп алган.

Наталья ЧАЛЗАП,

Тыва Республиканың про-куратуразының федералдыг хоойлужудулганы сагып тура-рынга хайгаарал килдизиниң начальниги.

«Шынның» 90 чылынга

СОЛУНУВУС — «ТӨӨГҮНҮҢ КӨРҮНЧҮҮ-ДҮР»

1953 чыл Совет Эвилелиниң ниити-лел-политиктиг амыдыралына, совет чоннун чуртталгазына муң-муң, харын-даа миллион-миллион кижилерниң салым-чолунга эргилделиг чыл болган. Ол чылын ССРЭ-ниң баштыңчызы Сталин чырык өртемчейден чарлып чоруткан, ооң-биле холбаштыр чуртка болгаш делегейге ханы болгаш улуг ниитилел-политиктиг өскерлишкннер эгелзэн. Бо төөгүлүг болушкуннар «Шын» солунун арыннарына канчаар «көрүнчүктелгенил»?

1953 чылдың март 7. Суббота. Ол хүн чырыкче үнген «Шын» солунун бирги арнынга Сталинниң хөрөк чуруун улгаттыр парлаан. А ооң кырынга «Май 5-те кежээкиниң 9 шак 50 минута турда аар-берге аараан соонда, ССР Эвилелиниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы болгаш Совет Эвилелиниң Коммунистг партиязының Төп Комитетиниң Секретары Иосиф Виссарионович Сталин мөчээни» деп дыңнадыгны парлаан.

Сталинниң чуруунун адаанга И.В.Сталинниң аараанының болгаш мөчээниң дугайында медицина талазы-биле түңнел дыңнадыгны база парлаан. Ол дыңнадыг езугаар алырга, март 2-же дүне И.В.Сталинниң хан базышкыны улгадыр, хан дамырлары кадыгланыр аарыгларның ужурундан баш мээзинче (оң талакы чартыынче) хан аттыгышкыны болган. Аарыгның канчаар эртип, Сталинниң канчаар мөчээниң дыңнадыга элзэн тодаргай тайылбырлаан. Медицина талазы-биле түңнел дыңнадыгның адаанга ССРЭ-ниң Кадык камгалал министри А.Ф.Третьяковтун адын баштады өске-даа албан-дужаалдыг эмчилерниң, профессорларның аттарын бижзэн.

Ол-ла бирги арында «СЭКП ТК-дан, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинден болгаш ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиумундан Партияның бүгү кежигүннеринге, Совет Эвилелиниң бүгү ажылчы чоннарына» деп эгелиг чүүлду база парлаан. Ында мындыг сөстөр бар: «Сталинниң өлүм чок ады совет улустун болгаш бүгү депшилгелиг кижилерге төрөлгөтениниң чүрөктеринге кезээде чурттаар».

Сталинни орнукшударын организастаар талазы-биле комиссияның составын база парлаан. Ол комиссияның даргазы Н.С.Хрущев. Никита Сергеевич Хрущев дээрге ол-ла 1953 чылда СЭКП ТК-ның (Совет Эвилелиниң Коммунистг партиязының Төп Комитетиниң) бирги секретарына (Совет Эвилелинде эң бедик албан-дужаал, амгы үе болза, президент албан-дужаал-биле дең) соңгуттургаш, 1956 чылда эрткен СЭКП-ниң XX-ги съездизинге ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чоруктуң марксизм-ленизмге хоразының дугайында айтырыгны көдүрүп, Сталинниң ат-алдарын кудупаткан кижилер. Ынчангаш Сталинниң мага-бодун-даа, ат-алдарын-даа хөөржүдеринге Никита Хрущев дорт киржилгелиг болган деп, чамдык төөгүчүлөр санап турар.

Сталинни ооң сөөлүг оруунче үдээриниң дугайында дыңнадыга «Сталинниң мага-боду-биле хааржак Эвилелдер Бажынының Колонналыг залына салдыган. Залды март 6-да хүндүскүнүн 4 шакта ажиткан» деп чарлаан.

1953 чылдың март 8. Воскресенье. «Шын» солун воскресеньде үнмөс-даа турган болза, Сталинниң өлгөни, ону орнукшудары болгаш чурттуң удуртулгазында өскерлишкннер-биле холбаштыр солунун ээлчегден дашкаар үндүрүлгезин парлап үндүргөн.

Ооң бирги арнынга СЭКП ТК-ның Пленумунун, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң

Президиумунун каттышкан хуралының доктаалын парлаан. Март 9-та хөөржүдүлгө үезинде хүндүскүнүн 12 шакта Москвага артиллерия салюдун кылырын, бүгү чуртка 5 минута дургузунда ажил соксадырын, гудоктар алгызы-биле салют кылырының дугайында ол доктаалда айыткан.

СЭКП ТК болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында «Иосиф Виссарионович Сталинниң мага-бодун ажааган тускай хааржакты Кызыл Шөлде Мавзолейге Владимир Ильич Ленинни ажааган тускай хааржак-биле кожа салыр» деп айыткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынына немец фашизм-биле демисежип, ону тиилеп, Европаның чурттарын хостаан улуг бол-

нында» деп ниити эге-биле үнген. Сталинниң мөчээни-биле холбаштыр тыва областың чурттакчыларының, хөй-ниити организацияларының болгаш коллективтериниң илереткен кажыыдалдарын аңаа элзэн хөйү-биле парлаан.

Улуг назы-харлыг кижилерниң сактыышкын чугаалары-биле алырга, Сталин мөчүй бээрге, чоннун хөй кезии ылап-ла сагыш-сеткилиниң ханызындан качыгдап турган. Немец фашизм-биле кончуг аар-берге дайынның соонда, чурттуң экономиказы чаа-ла көдүрлүп эгелзэнде, Сталин ышкаш чуртту баштаар мерген угаан-медерелдиг кижилер чок ышкаш кылдыр оларга сагындырып турган. Ынчалза-даа коммунистг партия, ооң калбак идеология четкизи,

мурнунга кудуладыр, Сталинниң оң чораан Берияның талалакчылары, совет Эвилелиниң дээди эрге-чагырга че эрттирбес дээн сорулгазын Хрущев баштаан бедик албан-дужаалдыг даргалар ынчаар боттандырып эгелзеп, төөгүчүлөрнүң бир чамдыызы боттандырып турар. Шынап-ла, бо чарлык үнген соң 3 ай хире болганда репрессияларга алыс дужаал аайы-биле дорт хамаарылг турган Берияны СЭКП ТК-ның пленум хуралына тудуп хоругдаан.

ССРЭ-ниң эң дээди органның бедик албан-дужаалдар ээлээр демисел чурттуң удуртукчулары аразына кончуг кажар-оптуг арга-чоруп турганына дараазында болуучижек. 1953 чылдың сентябрь айда СЭКП-ның пленумунга улус ажыл-агый айтырыгларын чугаалашкан. Пленум ажылы дооступ турда, бо пленумга СЭКП-ның бирги секретарына Никита Сергеевич Хрущевту дарый соңуп алырының кежигүннериниң бирээзи саналды. Пленумнун ажылының киржикчилери аразында аңаа удурланыр кижилер чок болуп ол албан-дужаалга Никита Сергеевич соңгаан. ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң 1954 чылдың март 16-да чарлыгы аңаа СЭКП ТК-ның бир дугаар секретары Н.С.Хрущевтуң 60 харлааны-биле аңаа Социалистг Күш-ажылдың Маадыр атты тывыскан. Ол дугайында 1953 чылдың апрель 18-те үнген «Шын» солунун Хрущевтуң чуруу-биле кады парлаан.

СЭКП ТК-ның бирги секретарына чамдык төөгүчүлөрнүң санап турарына алырга, барык чажыт кажар арга-би соңгутса-даа, ССРЭ-ниң удуртукчузу аңаа за-даа, Никита Хрущев ол үеде күрүнечиги бедик албан-дужаалдар ээлеп чорударгаларның, шериг полководчуларның аразына «чиик деңзиги» турган. Ынчангаш бодунун политиктиг олудун быжылганына 1956 чылдың февраль айда болгаш СЭКП-ниң XX-ги съездизин ажылгаа Съездиниң хаагыг хуралына ийи-чаңгыс кижилерге, биргээр чугаалаарга, Сталин чүдүүр чоруктуң уржуктарының дугайында илеткелди кылган.

ССЭКП-ниң XX-ги съездизиниң материалдарын очулдуруп парлап турган «Шын» солунун арыннарында ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чорукту шүгүмчүлзү дугайында чаңгыс одуруг-даа тыппас болуп А бо 1956 чылдың апрель 1-де «Шын» солунун 2-ги арнына «Ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чорук марксизм-ленизмниң алыс утказына чүге таарышпазын?» деп чүүл парлаптырган. Ооң адаанга скобка иштинде «Март 28-те «Правда» деп демдөглөп каан. Бо чүүлду номчулуп олурарга, кымның мурнундан бо чүүлду парлааны, ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чорук сойгалааны эки-ле билдинмес. Очу тыва дылче очулдуруп, «Шын» солунун парлаанында мындыг одуруглар база бар. «Бодунун биче сеткилдиг эзеви-биле Сталин бодунун адына хамаарыштыр болуп турган шак ындыг алдаржышкын үрзэлдерни болгаш мактаашкыннары чүгле үзе шаап боогдаваан эвес, а харын-даа оларны бар-ла шаа-биле деткип, бүгү хемчеглер-биле өнөмчидип турган».

«Правда» солундан «Шын» солунун очулдуруп парлаан бо чүүл Н.С.Хрущевтуң илеткели деп соонда барып билдинген.

Чуртувустун төөгүзүндө нарын эргилдиг база бир үе «Шынның» арыннарына мынчаар «көрүнчүктелгенил» артка-дыр.

Шаңгыр-оол МОНГУШ. Чурукту Чыңгис СААЯ дүжүрүп тырттырган.

гаш күштүг күрүнениң баштыңчызы, совет улуска болгаш бүгү делегейниң чоннарына канчаар-даа аажок хүндүткелдиг Сталинни орнукшудуп четтикпзэнде-ле, Совет Эвилелиниң үстүкү удуртур органның бедик албан-дужаалдыг даргаларының аразында эң бедик албан-дужаал дээш демисел эгелзэн дээрзи СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң доктаалдарындан илден.

СЭКП ТК-ның Пленумунун, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиумунун каттышкан хуралының доктаалы-биле чурттуң дээди удуртур органның бедик албан-дужаалдарына томуйлатканнарның даңзызын парлаан. Чижээлээрге, ССРЭ-ниң Күрүнениң Айыыл чок чоруунун министрствозун болгаш ССРЭ-ниң Иштики херектер министрствозун чаңгыс министрствозу кылдыр каттыштыргаш, министрине Лаврентий Берияны томуйлаан. Чамдык төөгүчүлөр бо томуйлаашкыны Сталинниң өлгөниниң соонда Берияның эрге-байдалының кошканы деп санап турар.

СЭКП ТК-га болгаш ССР Эвилелиниң Министрлер Чөвүлелине СЭКП Тыва область комитети болгаш Ажылчы чоннар депутаттарының Тыва область Сөведи улуг баштыңчы И.В. Сталинниң мөчээни-биле холбаштыр кажыыдалды, сталинчи идеяларга, ажил-херектерге шынчызын илереткен дыңнадыг «Шын» солунунун бо үндүрүлгезинге парлаан.

1953 чылдың март 9. Понедельник. «Шын» солунун ол хүнде үндүрүлгези «Улуг баштыңчының хааржааның ча-

массалыг информация чепсектери ленин-сталинниң херээ кезээде күштүг, ооң-биле чепселгенген совет улус кандыг-даа бергелерни ажып эртип шыдаар деп чонну угаадып турган. «Шын» солунга база. Ооң чижээ 1953 чылдың март 9-та үндүрүлгөдө шүлүкчү Олег Сувакиттиң «Сталин дириг» деп шүлүү.

Сталин мөчээни... Сталин мөчээни...

Ынча диве! Сталин дириг!

Чолдун хүнү өже бербзэн.

Чоннун чүрээ сокпайн барбаан.

ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиумунун 1953 чылдың март 27-де хүлзеп алганы «Келдерел дугайында ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиумунун Чарлыы» совет кижилерниң бир чамдыызына совет эрге-чагырганың Сталин мөчээни соонда кошкап эгелзениниң демдээ, өскелеринге сталинчи ужу-дүрүм чок чоруктан хосталга болган. Ол чарлыкты «Шын» солунун 1953 чылдың март 31-де үндүрүлгезинге парлаан. Бо чарлык езугаар янзы-бүрү чылдагааннар-биле хосталгазын казыттырып шииттирген хамаатыларны келдереткен. Чижээлээрге, эрге-дужаал болгаш ажыл-агый талазы-биле кем-буруулар үүлгеткен, хосталгазын казып шииттиргени 5 чылдан хөй эвес, эмнеттинмес аар аарыгдан аараан шииттирген хамаатыларны дээш, ССРЭ-ниң кеземче хоойлузунун элзэн каш чүүлдер-биле шииттирген кижилерни келдереткен.

Ук чарлыкка төөгүчүлөрнүң хамаарылгазы аңгы-аңгы. Сталин үезинде чоруп турган репрессияларны сойгалаар, аңаа чылдагааннап, Сталинниң ат-алдарын совет улустун караанга, даштыкы чурттарның

Улуг Тиилелгениң 70 чылынга

ЧЕСТЕВИС – МААДЫР

КЫЗЫЛ КОШ

Улуг Тиилелгениң 70 чылында честевис, Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Намгаевич Чүргүй-оолду, ооң уругдарының авазы, угбавыс Көк Эртинеевна Чүргүй-оолду санымас-даа аргавыс чок. Көк Эртинеевна мээң уругларым ачазы Оллет Эртинеевич Чиңмиттиң угбазы кижиге. Ынчангаш Хомуш Намгаевич чогаалчы Оллет Чиңмиттиң честези боор.

Берт-Дагга чурттап, ажилдап тургаш, дыштаныр хуннерде Чүргүй-оолдарның өг-бүлөзү биске бо-ла келир. Керни болгаш оларны аажок хүндүлээр мен. Оллет Чиңмит-биле чаа-ла өг-бүлө тудуп, кензэт бооп келген болгаш, эгезинде честешкилерниң чугаа-соодунга киришпес, чүгле аш-чем белеткээринге өй мен. Чоорту оларның кыдынга кыстыгып каш, хөөрежирин дыңнап, Көк Эртинеевна биле Хомушку Намгаевичиниң солун төөгүзүн билип алган мен.

Хомушку Намгаевич алыс Боду Барыын-Хемчиктиң Хөндөлөң чурттуг. Кызылга чолаачы-ааверенип тургаш, Көк угбавыс биле таныжып алган. Чүргүй-оол фронтуге аъттанып турда, олар өг-бүлө тудуп чурттаар бооп дургушканнар.

Кызылда уруу Көк өөредилгезин дооскаш, чанып келбес орго, манап чадааш, ачазы Чиңмит Эртине уруун сүрүп чопкан. Кызылга келирге, уруу кылдай берген болган. Чанаа-ы, аалда аваң, дуңмаларың анай берди деп, ачазы чугаа-арга, уруу ынавас болган. Рей уруун ээрежип чадааш, ынып келген. Уруу дээрш сааш човаан авазы сүрүп чопкан. «Дайынче үдеп каан ыныштыг мен, адын Чүргүй-оол

дээр. Хемчик чурттуг кижиге. Ону Кызылга манаар мен» — деп, авазына уруу чүвениң шынын чугаалаан. Ам канчаар боор, авазы чанып келген. Салым-хуу ындыг болганда, уруу Кызылга таныжын дайындан манаар ынаан деп Көктүң ада-иези түңнел үндүргөн.

Шынап-ла, доңгурактан даңгырак чидиг. Көк угбавыс таныжын дайындан манап алгаш, ону О-Шынаада аалынга 1945 чылда эдертип эккелген. Оллет Чиңмит өөрү оолдар-биле Сувактыг хемниң шыгынга шывык «аъттар-лыг» ойнап турда, баалыктан үш аъттыг кижилер бадыл органнар. Оларны тоовайн-даа, оолдар ойнап хүнзээрнер. Кежээ орай чанып кээрге, аал ишти аажок хөлзээр, хой өлүргөн, хойтпак хайындырган турган. Оллет өг иштинче кирип кээрге, угбазы Көктүң чанында хөрзэнде сылдыс чайнаан, хой орден-медальдарлыг акый орган. Угбазы дуңмазын көрүп кааш, ону ошкар-чыттап чассыдып, Чүргүй-оол-биле таныштырып, чанынга олуртуп алганнар. Бичи Оллеттиң ал-ла сагыжы орден-медальдарда, оларның бирээзин канчап аптар чоор деп, бо-ла! Честези Чүргүй-оол, ооң сагыжын билген-даа дег, бир орденни чуржунуң хөрзэнге кадап берген. Эртенинде Оллет эш-өөрүңге хөрзэнде орденниг, өөрүшкү-маңайлыг халып келген. Оолдар ол орденни чараш-сынып, сонугурап, тудуп суйбап шаг болганнар. Өөрлери-биле ойнап тургаш, Оллет канчангаш-ла, көөрге, хөрзэнде орден чок. Оолдар орденни дилеп шаг болганнар. Орден чидирип алганынга муңгараан Оллет чанып келгеш, удуй берген. Эртенинде угбазы, честези орденни

оолдарның ойнап хүнзээр черинден, чаян бооп, тып алганнар.

Аныктарның чанар хуусаа-зы келген. Оллет угбазы-честезин эдерип, оларның-биле кады чоруур мен деп шаг болган. Төрелдери, он шаа чыгам кижиге, оларны аъттыг үдеп чорупканнар. Олар Кызыл-Баалыктың кырынга үнүп чорда, бичи Оллет оларның сыр соондан эгиш-тыныш-биле четкен. Честези Чүргүй-оол аъдындан дүжүп, чуржун ошкар-чыттап, келир чылын бо-ла өйде чедип кээрин аазаан.

«Сөглзэн сөс – керткен ыяш». Дараазында 1946 чылда угбазы-честези ол-ла өйде чедип келгенер. Ол кээрде, бичи өпөйлыг келгеннер. Ол өпөй, оларның дун огу Анатолий Хомушкучевич Чүргүй-оол юрист тускай эртемни дооскаш, Мөңгүн-Тайга кожуунга хей чылдарда ажилдаан. Анатолийниң удаазы Иван – «О-Шынаа» совхозтун хоочун чолаачызы, уруу Тамара – башкы эртемниг, Хову-Аксынга ажилдап чорду, эң хеймери Ирина Хомушкучевна – эмчи фельдшер, Кызылда, хей уйнуктарлыг кырган-ава.

Мээң өөм ээзи Оллет Чиңмит честезиниң омур-хевирин чогаалдарына чырыдып чораан. «Балалас ис» деп проказынга Тес-Хемниң эки турачыларын, Совет Эвилелиниң Маадыры, честези Хомушку Чүргүй-оолдун дугайында тода бижээр. Улуг Тиилелгениң 40 чыл оюнда уран чүүл конкурзуңга «Чүргүй-оол Маадыр — чүрөктерде» деп шүлүүн номчааш, Тиилелгениң конкурзуңга лауреады болган.

Клара ЧИҢМИТ, Тес-Хемниң чалгыглары аттыг чогаал каттыжыгышкынның удуртукчузу.

Совет Эвилелдин Маадыры Хомушку Чүргүй-оолдун чевээр-ге апрель айда чечек салырынга кириштим.

Берт-Даг эге школазы 1941 чылда ажиттыгаш, 1945 чылда баштайгы доозукчуларын үдзэн. Ынчангаш дайын чылдарының өөреникчилериниң ополчен өөредилгезинге база киржи турганын сонугураптым. Бирги класстың баштайгы 23 өөреникчизи дайынның 1-ги чылында безин 1 аътты, 7 инекти, 13 өшкүнү, 12 хойну — 33 баш малды база 652 акшаны фронтуге чоруткан. Школань чаңгыс-ла башкызы (эргелекчизи), чаа-ла 18 харлаан Семен Маскыр база мал-маган, акша-көпөк дужаагаш, хөйлең, чүвүр, думчук аржылдарындан бээр садып, фронтуга дузалаан. Бо бүгү ооң 1942 чылдың апрель 4-те бижээр рапортунда айыттыган. Мындыг документиленни каяа-даа делгеп, Чүргүй-оол аттыг музейге аскалал алган болза!

9-10 класстарның өөреникчилеринге үндүргөн «Наша Тува» номнуң 60-гы арнында Тес-Хем кожуунуң араттарының эгелээшкини-биле Кызыл армияга 50 муң аъттарны бээр патриотчу шимчээшкин эгелзенин бижээр. А «Весна Победы» номда (арын 53) Доюндуп Биче-оол О-Шынааның араттары 450 аътты фронтуга халас бээрин хуралга шийтпирлзенин бижээр. Ол аъттарны Кызылче чорудар хүн Кызыл-Арыгга мөөңнөптерге, 450-ге 17 аът четпес болган. Оон-моон бөлүк-бөлүк аъттар сүрүп келген 20 аъттарының эзерлерин сойгаш, Кызыл чедирер чылгыга кадыптарга, ниити саны 453 апарган. Бо база-ла тыва чоңуң кайгамчык арыг сеткилиниң

бадыткалы-дыр.

Тес-Хемниң Чыргаландыдан Аппый Сириновна Оюн башкы-биле эртемден Оюн Араптанович Толгар-оол ийиниң өг-бүлөзи 1000 (бир муң) акша салгаш, бүдүн эскадрилья шүүргедикчи самолеттар тударынга хөрөңг чыыр кыйгыны салган. Ону база-ла «Весна Победы» номда делгереңгей бижээр. Бо кыйгы-рыгга хамаарышкан доктаалды 1942 чылдың декабрь 23-те ТАРН Төп Комитеди хүлзеп алган. Чиңгине секретарь С.К.Тока кыйгырыг үндүргөн өг-бүлөгө өөрүшкүн илереткен. Бо бүгүнү ол үениң солуннарында, номнарында парлаан.

«Тываның төөгүзүндө» (т. 2, ар. 379) демделел: «Тес-Хемден Соян Севилбаа Кызыл Армияга 200 малды берген. Күрүне архивинден (ф. 92, оп.1, д.1081) ушта бижилге: Агар сумузуңуң 41 харлыг хамаатызы Соян Севилбаа фронтуга 178 акша, 9 аът, 2 шары, 2 инек, 13 хой, 20 ирт, 1 өшкү, 2 серге бергеш, 134 баш малды фронтуга хамаарыштыр кооперацияга саткан». Бо Севилбаа 1943 чылдың март 16-да Украинаның Брянск аргаларына турган 133-кү авиополкка «Тува Арат Республика» шүүргедикчи эскадрильяны хүлээдир делегацияның кежүгүнү болган. Тока баштаан ол делегацияга ажилчын Мокайбан, колхозчу Болотов, чогаалчы Пюрбю, партия ажилдакчызы Доктугу, журналист Самба-Людун кады чораан.

Бо болгаш өске-даа эскертинмес төөгүлөр авторнуң «Өөредигден өөдөлээр» деп номунда чырыттыган.

Кара-Күске ЧООДУ, дайын чылдарының школачызы.

ШЕРИГ АЛБАН-ХҮЛЭЭЛГЕ

АНАА ДАЙЫНЧЫ ХУНА КУУЛАР

Ынчан Тиилелгениң таптыг-25 чыл ою чүве. Бодум ол де шериг албанынга он шаа эрткенде, «Совет Армияның даг шериг-далай флордунун эгиини» деп медаль-биле ынаткан мен. Бирги чылым эспайн чыда, анаа дайынчы мээ ол хире бедик шаңнал деппейлиг болган. Сөөлүнде аарымга, аңаа мээң чаңгыс о-чуртташтарым анаа дайынчы Хуна Куулар, чажыт аңчы ээлгелиг Очур Долаан бол-өскелер-даа энерел чедир-Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Бай-га, Чөөн-Хемчик, өске-даа сууннардан келген оолдар ыгаар зоназынга — Памирның иктеринге дыл-домаавыс чеге-даа болза, экер-эрезивисти гүскенивис кол идиг болганы аажок.

Чылдың дөрт ээлчээр ба-мдаалап, одар-белчирип чүп көжүп чораан ада-елеривистиң дуржулгазы дамырывыста сиңип калган. Таваларже чорударда, үш дургузунда тускай өөредир-ган. Аңаа чандыр-соора орус-ка, кара туразы-биле чаңнаар-а Куулар бодун көргүскен. Катап аңаа элезинге ис-ни тыптылары-биле саазын, андаш, шугум берген. Ол херекке-даа албаан. Ол ка-ла билирин илереткеш, ейтир орустап илеткээрге, андирлерге таарышпаан,

мөңзэ очулдурткан.

Чаа-Хөл ортумак школазын 1962 чылда дооскаш, улаштыр Кызылдың башкы институтунуң төөгү, дыл факультетиниң бирги курузун доозуптарым-га, шеригже мени кыйгырткан. Школага-даа, институтка-даа орус, хакас, бурят, еврей, татар, өске-даа нацияның башкылары эртемнерин кол кезиин орус арыг дылга белеткеп турган. Эки билип албаанымда, айтырыл-ларга арзылаңны арга-биле, тоо-лайны меге-биле дээр ышкаш, орустап харылаптар чордум.

Хуна Кууларның менден сыр-өске туруштуун билип, иске шыраан көргөш, командирниң херекке албааны эжимниң чугаа-зын очулдуруп бердим.

— Элезинде баскан истиң хемчээрли 45 сантиметр. Будун сөөртпейн кылаштар, ол дээр-ге тулаа-малгаштыг черден кижиге-дир деп билдинди. Солагай талакы будунуң майышкаа база илден...

Бедик дурт-сынның улуг лей-тенант чугааны дыңнааш, амы-раш диди. Идииниң хемчээрли, тулаа-малгаштыг Белоруссия-дан келгенин Хуна Куулар шуут-шын тыпкан.

Бир катап каш ай эрткенде, Хуна Куулар «салага» биле «старик» украин ийи эр-биле заставага чораан.

— Хая, туругже барбайн көр, эш ефрейтор — деп, Хуна сагын-дырган.

— Мен бир ай болгаш хала-жыр үем келир, кижиге сургава —

дээр, бирээзи тооваан.

Ам канчаар, өске арга чок, туругдан чугулуп бар чыткан «старикти» экер-эрес «салага» Хуна аргамчызы-биле шалбалап чет-тигипкен. Анаа дайынчының ол маадырлыг чоруунуң дугайында медээ-чарны «Пограничник» сол-лунга мактап чырыткан.

АҢЧЫ ДОЛААН ОЧУР

Кызылдан үнгөш, Абакан биле Ош хоорайның аразынга демир-оруктапкан бис. Памир дагларының Даг-Бадахшанче бар чыдарывысты шериг хеп-тиг эрлер чарлаарын чажы-ган. Улаштыр автоорук-биле чоруптувус. Кара-Куль (Кара-Хөл) деп бедикке келиривиске, Украина, Москва область, Евро-па чоогунда девисээрлерден келгеннерниң бажы дескинип эгелзэн. Бир арт кыры ак хову дег делгем апарган. Ында бисти уткаан шериг оолдар чам-дывысты туалетче апарды. Тывадан келген оолдар көңгүс тоовадывыс.

— Чавыс черден келгеннерниң бергедеп турарын көр. Бис Танды-Саян, Алтай дагларындан, чамдывыс Новосибирск, Красноярск, Барнаулдан болгаш тоовас-тыр бис — деп, Чөөн-Хемчик огу Долаан Очур орус-тап хөөрөди.

Эскериичел эрни дораан сактып алдым. Чоорту чавы-зап баттывыс. Даг-Бадахшан область-биле тудуш Мургай ра-

йонда бисти кайгап сонугураан элээдилерге идик-хевивисти белекке берипкеш, чүгле тусы чүвүрлүг, кызыл-даван артывыс. Область төвү Хорог хоорайга дүштүвүс, кайнаар-даа көөрге, хаялар болгаш туруглар. Хүн караа чайгы изигде тос шакта көстүп кээр, кежээ чоокшулап орда дораан кызыл-хүнней бээр.

Баштай үш ай иштинде белеткел үезинде Долаан Очур бодун кымдан-даа артык кылдыр көргүскен. Дүнеки, караңгыда-даа ол казыг чок боолаар бол-ган. Камгалал оңгу казары-биле база улусту кайгаткан. Колдуу зыт чир, барык суксавас, тускай хуваап каан кадыг чигирлерни өөрлеринге бериптер. Оларның кургаг сүдү-биле бир литр изиг шай ижип алыр. Белеткел үезинде чадаг маңап чорааш, кужурга турган те-чуңманың бараанын километр хире чер-ден көрүп каар. Кужур үезинде аргарлар, те-чуңмалар чыт ап шыдавайн баар. Долаан Очур ону ажыглаш, командиринден чөпшээрел алгаш, кужурлуг дүвүрөңге ийи катап маңааш, ийи аңы боолаан.

Белеткел айлары доозул-ган соонда аңчы эрни «Эзир уязы» заставаже шилчидипкен. Даг-Бадахшан автономнуң об-ласть эрге-байдал талазы-биле Тыва дег, боо-чөпсөк эдил-эри, бижектиг чорууру шуут хоруглуг. Таджиктерниң өг орну хире черге безин ээ-хайралы эмин эрттир. Боо-чөпсөк чок

кишлаларның шээр малын дырбактыг ирбиштер хостуг тудуп чиптер. Бедик кожагар сын кырынга каш-даа чедип, Долаан Очур-биле чугаалажыр мен. Ол мынча дээр кижиге:

— Кол албан-хүлээлгем — ир-биштээр. Ону колдуунда кулак дажынче боолаар. Ынчан кежи камныг болур. Сойгаш, дустуг сугга кежин кадырар, оон ууш-таар. Бо черде божа, сарыг-суг бар звес. Ирбиштиң өлбөзи ат-тыг, барык бир шак иштинде өг орну хире черни дырбап кааптар. Ам ону аңап өөрени бердим, дуржулгам улгаткан. Даң бажын-да ажилдааш, ийи те боолап кааш, ооң кежин аялааш, ээдин белеткеп кагдым.

Шээр малын, өшкүлерин ирбишке чиртир дей бергеш, таджиктер застава начальни-гинге келгеш, Долаан Очурну чөпшээреди, дилеп алыр тур-ганнар.

Чылдың дөрт эргилдезин барымдаалап көжүп чораан арат, аңчы уктуг тыва кызы-гааржылар Памир дагларында кызыгаар зоназынга экер-эре-зин, шыдамын, амыр-дыш бил-безин көргүскеннер. Олардан Барыын-Хемчиктиң ус-шевери Кара-оол Күжүгет, Өвүрден Дадар-оол Сат, анаа дайын-чы Хуна Куулар, аңчы Долаан Очур боттарының салгалдарын чаагай үүле-хөрзэнге өөредип кааннары чугаажок. Экер-эрес эрлерниң ажал-херээ төдү чок уламчылаар.

Арапчор Оксур, хоочун журналист.

УРАН ЧҮҮЛДҮН ӨШПЕС ОДАА...

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузунга база бир уттундур-бас солун байырлал болган. Ол чүл дээрге апрель 25-те Күжүгет Хензиг-оол аттыг көдээ Культура бажынының туттунганындан бээр 50 чыл юбилейин демдеглээр болгаш ол клубка 30 ажыг чылдар иштинде клубту удуртуп ажилдаан культураның хоочуну Кызыл-Кат Салчаковна Авыр-оолдун чырык адынга тураскааткан сактышкын болгаш ачы-дуза чедирилгелиг кездеш болуп эрткен.

12 шакта-ла клубтун фойезинде төөгүнү бүгү талалыг көргүскен стенд, баннерлер, чыынды альбомнары чыылганнар көрүп эгелзэн: «Щедр талантами родной Кара-Хөл», «Кара-Хөл — генералдар чурту», «Уран чүлдүн өшпес одаа» деп стендлерде клубтун ажылы чырыттыган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтучулары Адыгбай Сайын-оол, Майын-Тараа Иргиттин, афган дайынчы Антон Фабриктин, чечен дайынының маадыры Эдуард Монгуштуң дугайында стенд чуруктар, бо чоокку чылдарда клубка болуп турган хемчеглерни чырыткан улуг баннерлер астынган. Кара-Хөл сумузунга уран чүлдүн хөгжүүрүнге улуг хуузу киригеннерни, янзы-бүрү фестивальдарга киржип чораан талантылыг кижилерни, өг-бүлелерни «Талантыга мөгейи» деп чыынды альбомда кириген.

Эрткен күзүн ТР-ниң Культура яамызының бергени 200 хүрөң-кызыл, хилиң шывыгылыг сандайларга чон долдур олурупкан, кайгамчык чараш көжөгелер ажыттынып, экранга клуб көстүп келгеш, бодунуң 50 харлаанында көжөгелер, сандайларның, монологтары, чечен-мерген «чугаазы-биле» ачы-буян чедирилгелиг болгаш сактышкын езулалдыг хемчег эгелзэн. Ол хилиң чараш көжөгелерни эрткен күзүн РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң Улустун артизи, цирктин хоочуну Хензиг-оол Балданович Күжүгеттин чырык адынга тураскааткан «Каптагайны эргий самнаан Кара-Хөлдүн ховар оглу» деп кездеш келген чоок төрөлдери клубка белекке берген.

Онзагай кездээни кожуунун улусчу театрының режиссеру, бистиң чаңгыс чер-чурттуг фронтучууру уруу Антонина Алексеевна Хертек байырлыг сестери-биле эгелзэн. ТР-ниң алдарлыг артизи, хөй-хөй делегей чергелиг мөөрейлерниң тиелекчизи, чаңгыс чер-чурттууус Омак Ооржакты чон диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткаан.

Экранга Кызыл-Кат Салчаковнаның ажылчын намдары, ажы-төлү, салгалдарын долчулап кылган слайд чуруктары көстүп турган. Улуг уруу Виктория Владимировна Донгур (ТР-ниң Пенсия эргелелиниң килдис начальниги) чон-биле чолукшуп, бо эртип турар хемчег дээш, авазының ажилдап чорааны коллективинге клубту бо хүнге чедир бедик деңгелге тудуп турары, оон чедишкыннери дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Ада-иезиниң чуртун эргип, ойнап өскен кудумчузунга кылаш-тажып, төрөл чону-биле менди-лежип, авазының чырык адынга, кылып чораан ажыл-ижинге, эш-өөрүнге, чонунга мөгейип чедип келген салгалдарны сценаже байырлыг байдалга чалаптарга, чон чылыг адыш часкаашкыннары-биле уткуп хүлээп алган. Виктория Владимировна шупту думаларын, даай-аваларын, даайларын, чоок кижилерин чонга таныштырган. Ийги уруу Айлаң Владимировна — Кызылда № 12 школазының математика башкызы, өөнүң ээзи Мergen Мандакович — суд приставай, олар 11 класс кызы Лиза-биле келгеннер. Үшкү уруу Сайлык Владимировна, күдээзи Джалим Эрес-оолович Күжүгеттер — «5 сылдыс» деп садыг төвүнде сайгарлыкчылар. Оларны баштап чоруур эң чоок улуг кижилери Кат Салчаковнаның улуг угбазы Пеня Салчаковнаның оглу — Кызыл хоорайның мериниң тудуг талазы-биле оралакчызы Борис Иванович Очур, кооперацияның хоочуну Ольга Ивановна, суд приставай Антон Иванович Очурлар кады келген. Эң улуг даай-авазы Кат Салчаковнаның улуг акызы, шүлүкчү Чигжит Авыр-оолдун уруу Валентина Салчаковна база келген. Кара-Хөл школазынга эге класстар башкызы чораан угбазы Хеймерек Салчаковнаның уруглары Чечек Дайынчиевна өг-бүлөзи-биле, Марина Дайынчиевна келгилзэн. Бо төрөл бөлүк аймакта Иван Дембирелович Очур — 1958 чылда Кара-Хөл колхозунуң бирги даргазы, өөнүң ишти Пеня Салчаковна Авыр-оол Кара-Хөлдүн «Сайлык» уруглар садының бирги удуртукчузу чораан. Хеймерек Салчаковна Авыр-оолдун өөнүң ээзи Дайынчы Чаш-оолович колхоз, совхоз үезинде улуг зоотехниги чораан. Кызыл-Кат Салчаковнаның ортун күдээзи Мergen Мандаковичиниң ада-иези Мандак Самбуевич, Кара-кыс Матпааевна Ооржактар сумуга аныяанда көжүп келгеш бурганнааже дээр зоотехник, хову бригадири, учетчик болуп, бирээзи даараныр комбинатка даараныкчылап ажилдааннар. Кара-Хөл сумузунуң хөгжүлдесинге кайгамчык хөй үлүг-хуузу артып калган совет-партия үезиниң мурнакчы бердинген кижилери чораан.

1970 чылдарда клубка ажилдап чораан Кангын-оол Эрелчиновичиниң өөнүң ишти Чечекмаа Чойгановна (хоочун эмчи, акушер-фельдшер) уруу Роланда Кангын-ооловна (ТР-ниң хөй функционалдыг төвүнүң эргелекчизи)-биле кады келгеннер.

Клубка ажилдап чораан хоочуннар Чылбак Успуновнаның уруу, сайгарлыкчы Роза Дам-Сүрүновна, хоочун таңныыл чораан Дызыннаан Бегзиевнаның уруу Чодураа Серемеловна, хамнар ниитилелиниң кежигүнү, аңаа ажилдап чораан угбашкылар — Байлак, Чинчи Май-оолдарның авазы, тергийн уран номчулганы,

тыва дыл башкызы Александра Допур-ооловна олар келгилзэн.

Кызыл-Кат Салчаковнаның допчу намдары, ажылчы базымнарын таныштырдым. Хемчик бажы Бай-Тал сумузундан аныяк кыс угба-честезиниң бажынынга сес чыл школазынга башкы болуп ажилдап келген, ынчангаш ооң чонда ады «Кат башкы». Кара-Хөлдүн оглу, аныяк күш-культура башкызы Владимир Сагаанович-биле өг-бүлө тудуп чурттааш, дөрт уругларның ада-иези болганнар. Уруглары школа назыны четпзэн, бирээзи хырын иштинге турда, озал-ондактан өөнүң ээзи Алаш хемге сугга баарга, келин кижичуртту ээлеп, көдээ клубка 30 ажыг чылдарның дургузунда ажилдап, чаш уругларын чааскаан бут кырынга тургузуп, өөредип, өглөп-баштап кааш, улуг бег, кунчуу бурганнай бээрге, ол чуртту ээлеп, кайгамчык буянныг келин болуп, чуржуларын өөнге өөредип, өглөп каан чаавазы болган. Ол пенсияже үнгеш, Кызылга уругларының чанынга 2002 чылда «бурганнаан». Клубтун 50 чыл юбилейин эрттирип тура, ооң төөгүзүн чугаалаарга-ла, Кызыл-Кат Салчаковнаның допчу намдары кол черни ээлеп, ооң төөгүзү-биле тудуш холбаалыын, ооң ажы-төлүнге таныштырдымыс.

Кожуунун клубтарының удуртукчулары, артистери солун концертти бараалгаткан. Оларның аразында бистиң чаңгыс чер-чурттууус Андрей Өпейниң уруу Азияна Өпей ыры-хөгжүмнүг байырны чедиргеш, ачазының мурнундан байыр чедирген чылыг сестерни чонга дамчыткан. Шуй сумузунуң көдээ клувунуң директору Шолбанмаа Байлаң-ооловнаның, Алдын-оол Серенниң ырыларын чон сонугаан. Чоннуң сагыш-сеткилиниң эмнекилери, эрес-шудургу, талантылыг удуртукчулар Лориса Кирововна, Роберт Адар-оолович, Кара-оол Иргитович, Алена Борбак-ооловна олар эргим, чылыг сестерни чугаалап, сүй бөлзэн сунуп, культураның хоочуннарын шаңнап, мактааннар. Сумунуң улуг назылыг кижилери, Кат Салчаковнаның чоок эштери чораан хоочун башкы Сырга Назындаевна, почта начальниги чораан Дан-зымаа Балдановна, эмнегениң хоочуну Кара-Кыс Ленчаевна, Кара-Хөлдүн эмчи кенни, Бай-Тал кызы Байлак Иргитовна, «РФ-тиң кинематографиязының хүндүлүг ажилдакчызы» деп хөрек демдээниң эдилекчизи, хоочун культура ажилдакчызы Күнзенмаа Чойгановна, хоочун культура ажилдакчызы Татьяна Белековна дээш, оон-даа хөй кижилер сактышкыннары чугаалап, бо хүннерде культура одаанда болуп турар хемчеглерниң бедик деңгелде эртип турарын сеткил ханып чугаалааннар.

Ол хүн сумууска Республиканың Кадык камгалап яамызындан «Кадыкшылдың оруу» деп көжүп чоруур акцияның эмчилери чонга ачы-буян чедирип келгеш, байырлалга бичии када

киржип, ачы-буянын чедирип, белек-селзэн сунгаш, чоруткан.

Кызыл-Кат Салчаковнаның соонда Улан-Удэниң культу-ра институтунуң доозукчузу, Кара-Хөл кызы Нелли Сүге-Маадыровна Күдерек директорлап ажилдааш, улаштыр кожуун, төп чедир депшээш, амгы үеде Улусчу чогаадылга бажынының директору. Нелли Сүге-Маадыровнаның дугайында чылыг сестерни чон хөйү-биле сактып чугаалап турду. Кара-Хөлдүн база бир шыырак культура ажилдакчызы, Эрзин кожуунда культура килдизиниң начальниги Анаймаа Саттың бөлзэн угбазы, уран чүлдүн хоочуну Айлаң Манган-ооловна дамчытты. Көдээ клубка Борис Иванович Очур өг-бүлөзиниң мурнундан дыка үнелиг, нарын проекторну белекке берген.

1966-70 чылдарда клубка ажилдап чораан Кангын-оол Эрелчиновичиниң өөнүң ишти Чечекмаа Чойгановна база уруу Роланда Кангын-ооловна кончуг чараш концерт хеви, тыва тонну белекке сунган. Хан бажышкыны хынаар аппаратты аптекарь Чечек Дайынчиевна берген. Сумуда хуу сайгарлыкчылар Григорий Дүмен-оолович Иргит клубтун үргүлчү деткичизи база кожуун, республика чергелиг «Хамнаарак-2013» ыры мөөрейиниң тиелекчилериниң бирээзи Агы Хомушкунуң ада-иези Аржаана, Каң-оол Хомушкулар акша белектерни сунганнар. Кездээге киришкен аалчыларның, чоннуң акша-деткимчези, малмаганы, өргүлдези хөй болган.

Амгы үеде Культура бажынының директору Кызыл-Кат Салчаковнаның, Нелли Сүге-Маадыровнаның ажылын уламчылап, удуртуп чоруур Айлаң Чадамбаевна Монгуш коллективти кижичүрүзүн адап тургаш, чонга таныштырды. Уран чүүл удуртукчузу Роза Сереновна, методист Оксана Монгушовна, ажылчын Оюмаа Монгушовна олар чүгле даанган ажылын кылырындан аңгыда, клубтун концерт хептерин боттары даарап, байырлалдарда дерилге-каасталганы онзагай чараш кылдыр кылып, ажилдап чоруурун онзалап чугаалады. Одакчылар Алдай Сереккей-ович, Айлаң-оол Александрович база таңныыл Андрей Сайын-ооловичиниң хууда машиназы-биле кожуун, республика чергелиг мөөрейлер, фестивальдарже киржикчилерни чедирип чоруурун, 37 чыл библиотека салбырында ажилдап чоруур культураның хоочуну Раиса Бадарчиевнаның кызымак ажылын үнелеп чугаалады. Сумунуң төөгүзүңе, ооң социал-экономиктиг сайзыралына культура, уран чүүл адырының кириген үлүг-хуузу улуг дээрзин ол кездээ бадыткады. Клуб амгы үениң негелделери езугаар көрүкчүлерниң сонуггалын хаара тудуптар чаа чүлдери тывар дээш, улуг сорулгаларны бо хүнде салып алган ажилдап турар.

Роза ДОНГАК.

Сөөлгү чээрби чылдарда иелер ажы-төлүнүн уран чүкижизидилгезиниң дугайындагыш човаары эвээжзэн. Мушколазынче барып эгелзэш, онаалга болгаш бажың ажыга четтикпестей бээр деп бодлар. А херек кырында ол дедир: олар үе-чергелер көөрдө үезин хоозун чар дээш бичиизинден-не үени дамчалыг, чөптүг ажылгаары чаңчыгарлар. Үениң дүрген терин эскерип билгеш, чөүезинде онаалгазын, бажың алын кылып, номчуттунуп, шунга четтигиптерлер. Неме өөредилге черлери барбайн, рар эш-өөрүңге көөрдө олар башкарылгазы эки, хүн бүрү күш-ажылынга, салган сорузын чедип алыр дээш чүткү болурунга өөренирлер. Чисоната азы этюд өөренир дургулар үр үе иштинде чан черге олуруп билир, шымык, тура-соруктуг болурун аңгыда, композитор чогаадыг хөөннү илереткенин дамчыдар дээш боданып, үн күжүн, темпизин... шын таарытыр өөренир, чогаадыкчы чосайзыраар.

Үргүлчү бедик шынары музыка чогаалдарын дың оларны сайгарып, өөренирганының түңнелинде урларның иштики делегейи сайрап байыыр. Ол өске эш-өөрүң дыңнап, үнелеп билбеси делегейни билип, кижилерниң сеткисагызын хүлээп алыры онзагаапар.

«Гитара, фортепианога оонап билир улусту көргөш, мадаар мен. Ам улгады бергеш, өөренип алыр изиг күзелим ба даа бол, хостуг үем шуут чө эртен ажилдап чоруур, кездеш келгеш, бажың ажылы кылы ажы-төл, өг-бүлө деп турдагы 10-20 чыл эрткенин эскербей даа сен. Бичии тургаш-ла, уран чүүлге өөренип алыр турган Чүге ол үемни шын ажылаа кижичи боор мен?» — деп, улустун хараадап чугаалаары кижичи бо-ла дыңнаар.

Школа дооскан соонда өскө чуртталга эгелзээр. Хөгжүм херек селинге ойнап өөренир таарымчалыг байдал тургузуп, хостуг үе тып алыры ынчан болдунмас чыгы апаарын ада-иелер бодун дуржулгазындан билир.

Кижиниң аас-кежи, өөрүсү күлүг чорууру, бир-ле дугаарында, ооң чуртталгаже көрүжүндө болгаш иштики делегейинден хамааржыр. Ындыг болганда уруунарың делегейи байлап болгаш хөй талалыг сайзыралдыг, чедишкынниң, а ооң түңнели аас-кежиктиг болурун күззээр болзуңарза, уругларыңарны музыка школазынга өөренирине деткириңерни сүмелээр-дир мен.

Сайлыкмаа ООРЖАК,
Дамба Хүреш-оол ат-
тыг уругларның уран чүүл
школазының башкызы.
Тээли суур.

Улусчу езу-чаңчылдар чылынга

ЭҢ ҮНЕЛИГ ЭРТИНЕ

Чоокта чаа Борбак-оол Арап-
аттыг Сукпак ортумак шко-
лазынга Улусчу чаңчылдар
Чогаал чылынга турас-
таган байырлал болган. Ону
Уренчаа Маңнаевна Апты,
Владимировна Сарыг-
Светлана Чадалаевна
арыгларның удуртулгазы-би-
эртирген. Школаның каас-
шимээн залының сцена-
дан хөгжүм хөгжүм үделгези-
башкарыкчының өткүт
үнү чаңгыланганы:

Тыва чонум хүндүлээчел,
Дылы безин эптис-ээлдек.
Эрткен-дүшкен кижилерге
Экитери ажык турар.
Аалчызын өрү чалап,
Аяк-сава, чеминде баар.
Чугаа эрп таныжа бээр,
Супа-салба хөөрешкилээр —
йөрээл сөстөр-биле чалаткан
чыларны уткаан. Ол дээр-
е Республиканың алдарлыг
истери Виктор Көк-оол аттыг
ионал хөгжүм-шии театрының
истери Саяна, Олег Саттарны
ады-сураа делегейде алдар-
фольклор бөлүү «Тыва» база
үндезин культура төвүнүн
дизин, Сукпак школазының
укчузу Меңги Васильевна
эр, «Эврика» уруглар төвүнүн
ызы Светлана Данзын-оол
ны дөрже чалап, олурткан
да, школаның директору

Нина Чанзановна Доржукай сөс
ап, аалчыларга өөрүп четтиргенин
илердип, байырлалды ажиткан.

Маңаа школаның өөреникчи-
лери-даа, аалчылар-даа чонун
төөгүзүн, культуразын, сүзүүн са-
гып чоруур езу-чаңчылдарындан
дөстелир чонун чаңчылдары
кижи төрелгетенин эрте-бурунгу
культуразыга хамааржыр үнелиг
эртине дээрзин угап, аңаа турас-
кааткан ыры-шоор, уран сөстүг
шүлүктөр, чогаалдар удаа-дараа
чаңгыланган. Ылаңгыя кайгамчык
артистеривис Саяна биле Олег
Саттар С. Сарыг-оолдун «Аңгыр-
оолдун тоожуундан» «Эдер
амытаннар» деп үзүндүнү арга-
эзимиң куштарының овор-хевир-
ин, үнүн ол ояар өттүнүп, хевир-
дүрүзүн тускай шимчээшкенин
көргүскен чечен-мерген уран
номчулга көрүкчүлөргө солун бол-
гаш өөредиглиг болду. Ол ышкаш
Иван Кузнецовтун «Эки турачылар
дугайында балладаны» Тываның
Улустун чогаалчызы Кызыл-Эник
Кудажы тыва дылче очулдурган.
Бо балладаның дыл-домаа тода,
чиңгине тыва сөстөрнү таалал-би-
ле номчаан артистеривистин улуг
талантызын мага ханып дыңнаан.
Сукпак школазының доктаамал
аалчылары, ынак артистери Сая-
на биле Олег Саттарның биче
сеткилдиги, мергежилгине ылап-ла

бердингени мактанчыг.

2015 чылдың февраль 19-
та ТР-ниң Баштыңының 22 ду-
гаар «Улусчу чаңчылдар чылы»
деп чарлыгы үнген соонда,
Үндезин тыва культура төвү
ол төлөвилелди боттандырып
кирипкен. Республикавыстың
булуң бүрүзүндө бо талазы-биле
ажыл хайнышкынның, ында-
мында төптүн чорудуп турар
тускай сценарийлиг көргүзүлгери
тыва чонун хей-аадын бедик
тудуп, ажилдап турар дугайында
ооң методизи Меңги Васильевна
өөреникчилерге, башкыларга та-
йылбырлаан. Ооң соонда «Тыва»
ансамбли улустун аялгаларына
ыры-шоорун, хөөмей-сыгыдын
бараалгаткан.

Улаштыр тыва дыл катты-
жышкынының удуртукчузу
Светлана Чадалаевна Сарыг-
лар Кызыл кожуунун 5-6 класс
оолдарының аразына мөөрей
эртирген. Аңаа кожуунун 11
школазындан 24 оол киришкен.

5 класстар аразындан
Баян-Кол ортумак школазының
өөреникчизи Белек-Доржу Чадам-
ба фронтучу кырган-ачазы Влади-
мир Хойлаараквич Баштактың
дугайында ажылы «эки» деп дем-
делеттиргеш, тиилекчи болган.

6 класстар аразындан Сукпак
ортумак школазының өөреникчизи

Ай-Хаан Самая тиилээн. Ооң
ажылының кол утказы — чылгы
малдың өң-чүзүнү болгаш хар-
назыны. Ооң шинчилеп ажылы
школачы өөрлеринге улуг ажы-
дышкын болган. Ай-Хаан мынча
деп турар: «Бо теманы шилип
алгаш, акым, ачам, эштерим-биле
сүмележип, шыдаар шаам-биле
кызып ажилдадым. Ол ажылым-
га Интернетти база ажыгладым,
аңаа «Орус-тыва словарь» база
хереглеттине бээр болду. Ол ыш-
каш М.Б.Кенин-Лопсанның «Тыва
чонун ыдыктыг чаңчылдары»
деп номун сайгарып номчудум.
Чогаалда малдың хар-назынын
тодарадыры болгаш өң-чүзүнүн
илеридирин бижээн. Эштерим-
биле чылгы мал дугайында тыва
дылда онзагай чараш сөстөрнүн
утказын эки билбес болдус.

Ынчангаш бо теманы сонургап,
шилип алдым. Интернетте араб,
орус уксаалыг аъттарының фото-
чуруктары бар, а тыва аъттарың
чуруу тывылбас болду. Тес-Хем
чурттуг чылгычының чугаазы-
биле алырга, тыва езу-чаңчылда
тыва кижилер мал-маганын чурукка
тырттырбас, мал чиде бээр азы
«багай карактан» малды кадага-
лаар дээни онзагай.

Анай-Хаак ООРЖАК.

Сукпак школазы.

ХОВАР ЧАЯАНЫГЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

овар салым-чаяанныг
илерниң бирээзи Чечек
дыр-ооловна Ооржактың
түнген, өскөн чери Чөөн-
ик кожуунун Хорум-Даг
у. Ооң адазы Маадыр-оол
гамович Сарыглар бүгү
нында чолаачылап, кол-
да Чөөн-Хемчик райпозунга
дап чораан. Ол эки ажылы
«Кооперацияның хоочу-
медаль болгаш хей-хөй
үлөл бижиктерни, өртектер
терни ап, шаңнадып, мак-
п чораан. А иези Өшкү-
Санчиевна Сарыглар
а-интернаттың уругла-
хайгаарап, няня болуп,
олап ажилдаан. Ол — ба-
хүндүлөл бижиктерниң
екчизи. Чечек Маадыр-
ананың ада-иези кайызы-
ш-ажылдың хоочуннары.
ийи оолду, кысты төлөптиг
тер кылдыр өстүрүп каан-

силерниң ховар салым-чаяа-
ныңарны каш чыл бурунгаар
дыңнаан мен. Ону бодуңар кажан
эскерип кааптыңар?

— Чогуң бичимде-ле ындыг-
андыг чүвени көрүптер турган
мен. Баштай бодум корга-даа бээр
турдум. Авамга чугаалаарымга:
«Ой, улуска чугаалава» — дээн.
Оон бээр-ле чылдар эрткен ту-
дум, удаа-дараа эвес-даа бол,
олар көстүп кээр апарганнар. Ол
чүлдөрдүн соонда аарып каап
турар апарган мен. Үжөн алды
харлыг тургаш, элээн шыырак
аарып берген мен. Эмчилер-даа
огулуг чүве чугаалавас. Берген
эмнерин ижип-ле турар мен. Эки
дузалааны-даа чок. Авам хөөкүй
бир чүве көөр кижиге апарган. Ол
кижи авамга: «Уруунда чүве көөр,
улус эмнээр салым-чаяан дүшкен
кижи-дир» — дээш, сымыранып
чугаалангаш, мени артыжап каан.

Чогуң меңээ дүшкен чаяал-
гамның оранының удазыны-биле
база-ла бойдус чаяаган ховар
салым-чаяанныг Олег Дамдын-
оолович Хомушку тудуштуруп,
мени бодунуң билири дыка хөй
чүлдөргө өөредип каан башкым
ол. Аңаа улуу-биле өөрүп четтирип
чоруур мен.

— Чогуң кандыг аарыглыг улус
силерге кээр боор-дур?

— Хөй кезинде чартыктап
аараан база онкология аарыглыг
улус чедип кээр. Оон-даа өске
аарыгларлыг база айтырларлыг
улус турар.

— Оларның хөй кезинин
бергедеп, сагышсырап чоруур
чүлдөргө дузалажып берген
мен деп бодаар силер бе?

— Чок. Кижилерниң салым-
чолу шулту аңгы-аңгы болганда,
аарыг-аржык база аңгы-аңгы бо-
лур. Эмчилерге-даа эмнеткен
кижилерниң сегиири сегип чоруй
баар-ла болгай. Улусчу эмнээшкын

талазы-биле база-ла ындыг. Кижилер
төрүттүнүп келирге-ле, канчаар
чурттаарын, чүге таваржырын,
каш чыл чурттаарын үстүртөн,
бурган башкы чаяап каан боор
дээр ийик чоп. Ынчангаш бой-
дуста меңге чүве чок болганда,
кижи канчаар-даа аарып бергеш,
чүге-даа таваржы бергеш, эмин
эрттир муңгарап-деңгерзэн херээ
чок боор. Ам канчаар, кижилер
чолдан эртер эвес. Муңгаранчыг
болбайн канчаар. Муңгак сет-
килге алыспайн, сагыш-сеткилин
сергедип көдүрери эң чугула деп
бодаар-дыр мен.

Амгы үеде шажын-чүдүлгевис
сайзырап, бурунгаарлап турар
болгай. Эртем-билиглиг лама-
башкыларыбыс бар-дыр. Үнер-
үмөс чүгүн, баар-барбас черин,
чүдөн оваарнып, кичээнип чоруу-
рун айтырып ап, хүрээ-хиит-биле
үргүлчү тудуш чоруур болза, кижилер
белен-селен багай чүвеге тавар-
ышпас болур.

Менден дуза дилеп келген
кижилерниң аарыг-аржык база
өске-даа айтырлары чүдөн эгел-
лээн баштай тодарадып алырын
кызыдар мен.

Чечек Ооржактың дугайында
аңаа эмнеткен кижилер эки
сөстөрнү чугаалап чоруур. Сүт-
Хөл кожуундан Лидия Ондар:
«Чечек Маадыр-ооловна дээр-
ге, езулуг бойдус чаяаган улусчу
эмчи-дир. Аарыг кижилерни ту-
дуп-суйбап турда энергетиказы
кедергей. Бистиң черде чартыктап
аараан кижини сегидип каан. Ам
ол кижилер боду кылаштап чоруур
апарган. Оон ыңай бир эки, эң
кижизиг талазы — улустан ынча-
мынча акша херек деп черле чу-
гаалавас. Езулуг улусчу эмчи кижилер
ол-дур. Чажыргаш-даа канчаар,
чамдык хам азы экстрасенс мен
дээр кижилерниң өртек-хөлөзини
каш болурун билер болгай бис.

Шаандан тура хам кижилер хооп-
чалап алган улустундан чүве-даа
негевес чораан. Олар чүнү бээр-
дир, ону ап алыр чорааннар».

Валентина Ооржак, Барыин-
Хемчик: «Мээң угбамның уруу
хенертен нервизи кошкап аараан.
Психиатр эмчилер эмнеп шаг
болган. Оон база-ла аарык ки-
рип кээр. Угбам Чечек Маадыр-
ооловнаның сураан дыңнааш,
Хорум-Даг суурже апарган. Экизи
көргөн, Маадыр-ооловна өөнге
орган. «Урууңар хенертен корт-
кан кижилер» — дээн. Кылыр
ужурлуг чүвезин кылгаш, чору-
дуккан. Ам барык ийи чыл ажыр
ол дуңмавыстың аарык кирбейн
турар. Боду-даа амыраан, улузу-
даа өөрзөн. Эмчи-даа барбастаан,
эмчилер кадык сен дээн.

Кызыл-Мажалыкка мээң чаң-
гысклассчың Омактың бажын бир
экстрасенс-хам мен дээр кижилер
соора суйбап каапкан болган. Ону
база Чечек Маадыр-ооловна эде
тудуп, сегидип каан болгай. «Ын-
дыг мен, мындыг мен» деп чоруур
мегечи кижилер база тыптып турар
апарган үе эвесле бо».

Бойдус чаяаган онзагай кижилерни
төрүмелинден салым-
чаяанныг дээр. Оларга башкылар,
эмчилер, ус-шеверлер, ыраажы-
лар, чогаалчылар дээш, өске-даа
шилип алган мергежилгине езулуг
бердинген кижилер хамааржыр. А
Чечек Маадыр-ооловна Ооржак —
ие бойдузустун чаяап кааны
улусчу эмнээшкынни билдиги
ажылап чоруур ховар кижилерниң
бирээзи. Ындыг кижилерни чон
боттары-ла тып, алгап тарады
бээр ужуру ол. Чечек Маадыр-
ооловна Ооржактың меңээ болгаш
улузумга хамаарыштыр көрүп,
чугаалап бергенин, бодум хуумда,
шын деп бүзүрзөн мен.

Нина КУУЛАР,
радиожурналист.

КАДЫКШЫЛ —
БАЙЛААВЫС

Президент Влади-
мир Владимирович
Путинниң саналы-биле
бо чылды Чүрек-дамыр
аарыглары-биле деми-
сел чылы кылдыр чар-
лаан. Республиканың 1
дугаар эмнелгезинин хан-
дамыр төвү ажиттынга-
ны база Республиканың
аарыгларга удур деми-
сел чорудар төвүндө
хан-дамыр болгаш
өкпе, чүректи компью-
терге коштунган дериг-
херекселдин дузазы-биле
дарый шинчилептер ар-
галыг апарган.

Кадыкшыл аш-чем-
биле дорт харылзаалыг.
Кижиниң чиген аш-
чеминиң бир кезини белок
база чигир бүдүмелдерден,
а бежи үстен бүткен боор
ужурлуг. Алызында тыва
кижиниң кужуру — чаглыг
эът. Ол ышкаш бистиң ара-
выста чигирге ынактар
кайы хөй. Бо чорук ханга
аар нарын бүдүмелдерни
тыылдырарына салдары
улуг. Хан дестелип, дамыр-
га борбактажып чыдып,
чүрекке азы баштың мээ-
зинге айыылды тургузуп
болур.

Тыва — аржааннар чурту.
Эртенниң-не эм шынарлыг
аржаанны стаканны иже-
рин хүнүн чуруму кылып
алыңар. Тыва шай база
онзагай шынарлыг. Ногаа,
фруктуларны хөйүнү чиңер.

Сөөлгү үеде Тываже
янзы-бүрү аш-чем ба-
рааннарны ырактан сөөртүп
эккеп турар. Чемниң хуу-
саазынче, консерванты-
лар, өңнээр болгаш амдан
киирер бүдүмелдер бар,
чогунче чугула кичээңгей
салыр болза эки. Чаның
изинде кижиниң организ-
мин дүвүредир хайылдырар
чемнерни ажыглаваңар, оон
хан базышкыны улгадып
болур. Шимчеп чоруурга,
чем дүргөн шингээчел деп
билзе чогуур.

Тыва чонун чөмгө
ажылап чораан аш-чеми
кадыкшылга ажыктыг, таа-
рымчалыг: тараа, далган,
өреме, быштак, сүт дээш,
чүнү чок дээр.

Угаан-сарыылга база
иммунитетке (мага-боттун
камгалап системазы) дорт
хамаарылгалыг йод
бүдүмелдери «хаан шай-
да», дуста база бар. Ка-
дыкка триптофан, омега 3
бүдүмелдер база янзы-бүрү
витамиинер чугула херек.

Тывада бүгү чонувус-
ка эки йөрээлдерни са-
лып, байлак чуртувуста
эм шынарлыг аржааннар,
кат-чимис, тоорук, ай-мен,
балык-байлаңывыс чок
эвес, оларны чөмгө доктаа-
мал ажылап чоруңар.

Урана КАВАЙ-ООЛ,
ТКУ-нун профессору,
эртем доктору.

Сайлыкмаа КОМБУ,
эртем кандидады,
күрүнө лицейиниң баш-
кызы.

ХҮНДҮТКЕЛДИҢ МӨГЕЙИИ ЧАРАШ-ЛА-ДЫР!

Улуг Тиилелгениң хүрежинден чүүл

Ада-чурттуң Улуг дайынын-га Тиилелгениң 70 чылынга тураскааткан хемчеглерниң аразында тыва хүреш маргылдаазы онзагай черни ээлеп турар. Чылдан чылче хүрештиң мөгейикчилериниң саны көвүдөп, маргылдаа эгелээринге чедир 1-2 шак бурунгаар-ла көрүкчүлөр чыгып кээп, эптиг олут шилип алыры-биле мурнун былаажып кирерлер. Тыва эр кижиниң сүлдө-сүзүү, күчү-күжүн, эрес-кашпагайын тодарадыр бо маргылдаа шаг-шаандан бээр-ле өгбелеривистиң ынак оюну чораан. Тыва эр кижиниң үш адаан-мөөрейлиг оюну: хүреш, аът чарыжы, ча адары чораанын өгбелеривистиң аас чогаалының тоолдарындан-на чажывыстан таалап номчул, дыңнап өскөн бис:

«Хартыганың

кашпагайы дег,
Эзир күштүң шүүргези дег,
Кара чивеш аразында
сегиржи аптырлар эвесле,
Та чежеге, та кажанга тутчуп

келген чүве,
Черниң довураан дээрге
тырылдыр,
Дээрниң булудун черге

дүжүр,
Кургаг черни суглуг кылдыр,
Суглуг черни кургаг кылдыр,
Дагыг черни элезин,

кум кылдыр,
Ыяштыг черни

ос-чээрден кылыр
Тозан хонук доктаал чокка,
Алдан хонук амыр чокка,
Чайын шалыңын шырадыр,
Кыжын хыраазын

хылырадыр
Хүрежи туруп турлар
эвесле...»

Мөге кижини кайы шагдан бээр хөөмейжи, тоолчу азы ыраажы кижини-биле дөмей алдар-сурагыг, хүндүткелдиг. Ооң кеткен хеви, бөргү безин сүзүүн бедик тудуп чоруур.

Мөгени дерири — хүндүткелдиг ажил. Чок дээн уран-шевер чараш кыстар угулзалап тургаш, содак-шудаан даараар, дошкалыг бөрттү, чуларлап каан тыва идиктерни кедирер. Дыштанып олурада эштип азы куржанып кедип алыр тоннуг болур. Мөге кижиниң кылажы безин чоргаар, чараш, бүзүрелдиг. А арын-шырайы чырып чоруур, топтуг, чүге дизе ол чеже-даа күчү-күштүг болза, кижилерге багай чүүл черле кылбас, өскелерни хүндүлээр, кажандаа күжүн дөп улуургавас.

Хартыганың кашпагайын, эзир күштүң сүрлүг шүүргезин, чаражын сагындырып келир мөгениң деви кайы хире чоргааранчыг ийик! Ооң шимчээш-кин бүрүзү, көрүжү — шупту уткалыг. Хей мөгелер девип үнүп

кээрге, кижиниң магадап көрүлө олуксаазы кээр. Каш янзы аян-биле, канчаар девип турарларын чок дээр!

Тыва хүреш кайы хире сайзырап турарын бистер, хүрештиң мөгейикчилери, өөрүшкү-биле эскерип турар бис. Он ажыг чылдар бурунгаар хүрешти сактып көрээлинер даан: үе-шагында эгелевес, мөгелер аттарын бижидип бир шаг болур, саны четпес боорга, албадап тургаш-даа, бижидип каар, а маргылдаа үезинде албадаткан «мөгелер» десе бээр, ындыг чованчыг чүүлдер тургулаан-тургулаан.

Тыва Хүреш федерациязының улуг сайгарылгалыг ажил-чорудулгазының түннелинде бистин хүреживис, мөгелеривис солун, эки талазынче өскерилген. Маргылдааның чорударының дүрүмнери, мөге салыкчыларына болгаш мөгелерниң сагыыр ужурлуг дүрүмнери шыңгы сагыттынып турар апарганы өөрүнчүг. Содак-шуда, тыва идик чок мөге турбас. Хүрежир күзелдиглер бир хүн баш бурунгаар-ла аттарын даңзыже кири бижидер. Девип билбес мөгелер турбас. Девип эгелээн соонда ону эчизинге киригеш, чараштыр доозар. Эңне чугула чүүл — оюн үезинде мөгелер маргыжып, шош-содаа үндүрүп болбас. Хүндүткелдиг, бедик чедишкннерлиг, алдар-аттыг мөгелер-судьялар кыдыындан көрүп орар. А бир эвес маргылдаа үнүп келген болза, бо шагда амыр-дыр, телевидение азы видеода тыртырып турар, ооң оожумнаткан вариантызын көрүптерге, кым мурнай даяныпканы көстүп келир.

Улуг Тиилелгениң 70 чылынга тураскааткан хүреш шынар, көрүштүүнүң болгаш оюнунуң чаражының талазы-биле ховар хүрештерниң бирээзи болганын онзаалап демдеглевес аргажок. Ынчанмайын канчаар, ол хүн алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус, Россияның Маадыры, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунуң бодунуң төрүттүнгөн хүнү, 60 харлап турар хүнүнде «Хүреш» стадионунга хүндүлүг аалчы болуп моорлап келген болгай. Ажил-агайы чеже-даа чай чок болза, төрзэн Тывазын, төрөл чонун хүндүлөп чедип келгенинге өөрүп, көрүкчүлөрнүң даа, мөгелернүң даа хей-ады көдүрүлгени чугаажок. Тыва чону аңаа аажок ынак болгаш чоргаарланып чоруур дээрзин ол стадионга кирип келиргеле, бүгү чон бут кырынга туруп кээп, өөрүшкүнүң алгы-кышкызы-биле байыр чедирип турарын дыңнааш, көргөш,

канчап бүзүревес боор. Ол дээрге, күштүг ынакшылдың бадыткалы-дыр. Тывалар өөрүшкүзүн туттуна аарак илередир чаңныг улус болгай бис, ынчалза-даа бо удаада чоннуң өөрүшкүзү, шынап-ла, кызыгаар чок болду.

Ооң мурнунда хүрештерге туруп көрбээн чараш чүүлду көрдүсү: мөгелер девип дооскаш, хүндүлүг аалчызынга байыр чедирип, хүндүткелдин мөгейин дис кырынга олутуп, бараалгааны кайгамчык бедик уткалыг болгаш чараш болду. Ынча хей мөгелер дис кырынга олутуп деп чүве — ылап-ла ховар болушкун-дур. Аалчыга хүндүткелдин бедии ол хире болган. Эр хейлер, мөгелер! Оон аңгыда Тываның ыдык ыры чаңгыланып турда, мөгелер шупту бедип үнүп орар тукче көрүп, ийи холун тейлей тудуп алган турарын көөрге, сүрлүг чараш! Ол хире күштүг Чаан, Арзылаң, Начын мөгелер ийи холун тейлей тудуп, чүнү көргүзүп турары ол дээрге, төрзэн Тывазы, ооң тугу, сүлдөзи, чону оларга чүдөн артык ыдык күш-түр, ол күш мөгелерге хей-аътты берип чорзун дээни ол-дур.

Хүреш көргөн санымдала, ам кым-на шүглүр ирги деп четтикпейн манаарындан аңгыда, бистер кезек аарыкчылар «Эң-не чараш девиг», «Тиилелгеже чүткүл» деп тускай шаңналдарны база дыка сонургап манаар улус бис. Бүрбүчүк Буян, Сылдыс Монгуш, Сергелен Ондар, Андрей Хертек, Эрес Кара-Сал, Сайын-Белек Түлүш... Кайызын кандыг дээрл аан!

Кызылга Делегейниң уруглар хүнүнге тураскааткан хүреш база кайгамчык чараш, дээштиг болганын демдеглевес аргажок. Маңаа бичии мөгелер ат-сурагыг Чаан, Арзылаң, Начын мөге акыларынга хүндүткелдин мөгейин кылдылар. «Өттүнчек — өөреничел» деп тываларның үлегер домаа бар. Эки эгелээшкн, чараш мөгейиг оруун уламчылап кирипкени ол-дур. Ону ам кым-даа, кажан-даа доктаадып шыдапас.

Стадион сыңмас хей чонну өөрткен ол мөгейиг чеже кижилерни чалгынналдырып, хей-аът кирибээн дээрл! Сергей Күжүгетович Шойгу хүреш үезинде уруу Ксенияга мөгелерге айыттышаан, бир-ле чүвени аажок тайылбырлап орда, уруунуң арын-шырайы чайынналып, өөрүп оларын көргөш, амырап олурдус. Тыва хүрешке, тыва мөгелеривиске, чонунга ол чоргаарланып органы чугаажок.

Светлана БАЛЧЫР.

Орлан Дозур-оолович ТИНМЕЙ

Тываның Баштыңы, ТР-ниң Чазаа республиканың баштайгы сайгарлыкчыларының бирээзи, сурагыг политик болгаш хей-ниити ажилдакчы

Орлан Дозур-оолович ТИНМЕЙНИҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ооң төрөл болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдыалын илергейлеп тур.

Орлан Дозур-оолович май 31-де, 49 харлап чорааш, мөчээ. Ол 90 чылдарда идеп-кейлиг анык кижилерниң бирээзинге санадып турган. Орлан Тинмей 1966 чылдың август 7-де Кызылга, көскү күрүне болгаш партия ажилдакчызы Дозур-оол Лайзапович болгаш ооң өөнүң ишти Клара Николаевна Тинмейлерниң өг-бүлөзине төрүттүнгөн.

Ол — Новосибирскиниң савыг институтун дооскан, диссертацияны камгалаан, экономика эртемнериниң кандидады.

«Депшилге дээш» деп кат-

тыжышкынны удуртуп т. Эзиртир суксунну мөөнне дар төптүң директорунга даан. Тыва Республиканың Хуралының, Кызыл хоор Төлээкчилер хуралының путадынга сонгудуп ч. Сөөлгү чылдарда ТР-ниң чорудулганың чамдык хеврин лицензияларының б. хайгаараарының талазы албанны удуртуп турган.

«ПУТЬ К СЕБЕ» эмнелге-диагностика кабинеди
Тыва Республиканың хей санныг чурттакчыларын дилээ-биле эмчи **КАРА-ТОННУГ АННА ОМНЕЕВНА** улусту хүлээп алырын катап эгелээн

адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 137 (мурнунда «Оптика» садыы турган чер, Орус культура төвү артында)

ХҮННҮҮ-НЕ 09.00 шактан 18.00 шакка чедир хүлээп алы
Дыштаныр хүн — улуг-хүн. 8-923-550-7072, 8-923-543-2
телефоннар дамчыштыр баш удур бижидип алыр.

ТӨП ОРКЕСТРГЕ ХӨӨМЕЙ-СЫГЫТ

РФ-тиң Чепсектиг Күштериниң шериг-оркестр албанының чальниги Валерий Халилов армияның төп оркестринге хөөмей уран чүүлүн кирир бодалдыг.

Бо чылдың май 26-28-те Хабаровскиге болган фестивал Тываның Чазааның үрер хөгжүм оркестри бодунуң күүселде биле өске региондардан келген хөгжүмчүлери болгаш тус чурттакчыларын кайгаткан деп, ооң киржикчилери чугаалар. Чижээ, национал идик-хевин кеткен тывалар бүгүдөгү дингир «Далай шулбузунуң дугайында» орус ырыны күүсет көрүкчүлөрнүң диңмиттиг адыш часкаашкынын чаалап алган.

Тыва оркестриниң күүселдезинге үнелел берип тура, Валерий Халилов төп оркестрге тываларның хөөмей-сыгыдын кирип а күзелдиг мен деп чугаалаан.

Акша негээш, туттурган

ТР-ниң ИХЯ-ның бодунуң айыыл чок чоруунуң оперативтиг-истелге бөлүүнүң ажилдакчылары түрдүп тургаш, акша негеп турган деп каразыттырган полиция ажилдакчызын туткан.

2015 чылдың май 5-те Кызыл кожуунуң полициязының дежурный кезээнде тус кожуунуң Ээрбек сумузунуң чурттакчызы Сайыр-Аксы деп черден 17 баш аъттар читкенин дыңнаткан. Тус херекти сайгарып турда, ук малдарның чамдызының ээзи Улуг-Хем кожуунуң полициязының ажилдакчызы болганы илерээн.

Баштайгы истелге хемчеглеринден билдингени, чиде берген аъттарын полиция ажилдакчызы «Красноярск-Күркызыгаары» М-54, авто-

оруктан 770 км черге чораа көрүп каан. Оларның чанда танывазы эр кижитур Полицияның оператив ажилдакчызы аъттарын с лаан кижини ол деп караза хей санныг кемдээшкнне чедиргеш, 17 бода мал-б 146 муң акшаны төлөп брин негээн. Май 25-те иш ки херектер органның бодунуң айыыл чок чор албанының опер-ажылдакчыларына тус полицейжи ак негеп турган үезинде туттганын барымдаалааш, Ртиң кеземче хоойлузунуң параграфының 2-ги кезээне 163 чүүлүнде айытканы херек үүлгедишкнниңге маарыштыр кеземче херээн турган.

Алдынай ЧАМЗЫРЫН.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5824. Номерни парлапже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счёт № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанчы Тыва Республиканың талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээр. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.